

01144
Bejegyzés-könyv.

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖREBŐL
A M. TUD. AKADEÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI
DR. LUKINICH IMRE
OSZTÁLYTITKÁR

XXV. KÖTET — II. SZÁM.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

(1823—1890)

ÍRTA
ANGYAL DÁVID

T. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA 1940. OKTÓBER 23-1
ÖSSZES ÜLÉSÉN

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
BUDAPEST, 1941

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

(1823—1890)

ÍRTA
ANGYAL DÁVID
T. TAG

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1941

Felelős kiadó: Voinovich Géza. — Franklin-Társulat nyomdája. —
vitéz Lítvay Ödön.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

(1823—1890.)

I.

Ifjúság.

Ez év februárjában ötven éve múlt annak, hogy a M. Tud. Akadémia oszlopcsarnokából temették Gróf Andrássy Gyulát. Az ötven év gyászos változások ideje volt. De a változások nem csökkentették a M. Tud. Akadémia kegyeletét, aminek jeléül feltüntetni kívánja Andrássy pályájának főbb mozzanatait a félszázados évfordulón.

Andrássy Gyula elindulását a közpályán Széchenyi István meleg érdeklődése kísérte. Széchenyi a magyar nemzet gyökeres átalakításának tervét az arisztokraták erkölcsi reformjára alapította. A nemzeti szellemben hasznos munkára szoktatott arisztokraták társadalmi és politikai hatásától nagy eredményeket várt az egész magyarság jövőjére nézve. Nem kíváncsiságból, hanem terveinek érdekében vizsgálta az arisztokrata családok viselkedését. Éles szeme hamar felismerte az általa kedvelt és nagyra becsült Andrássy-család fiatal sarjában a rendkívüli tehetséget. 1844-ben, mikor Andrássy 21 éves lett, Széchenyi az ifjút atyai barátságába fogadta és politikai felfogásának már akkor nagy jelentőséget tulajdonított. Pedig épp 1844-ben Széchenyi lelkét elfogta a politikai elszigeteltség szomorú érzése. «Nincs tanítványom», — így kiáltott fel — «mincs egyetlen hívem, aki ragaszkodnék politikámhoz».¹

Nemsokára úgy érezte, hogy megértésre és rokonszenvre áhítózó lelke megtalálta Andrássyban a kiváló szellemű

¹ Viszota: *Gróf Széchenyi István Naplói*, VI. kötet, 30. lap (1844. február 22-i feljegyzés).

tanítványt, aki az ő politikájának hű munkatársa és annak idején folytatója lesz. Ha Andrássy pályáját végigtekintjük, esodálnunk kell ebben a vonatkozásban is Széchenyi lélekletésének ösztönszerű biztosságát.

Azonban a negyvenes években Széchenyinek öröme kedvelt Andrássy-jában nem volt mindig zavartalan. Tanítványának méltán hibette. Ha olvassuk Andrássy 1861-i beszédében ezt a mondatot: «Minden népnek meg van saját hivatása, melyet teljesítve az emberiség közjólétét mozdítja elő», — Széchenyre kell emlékeznünk, akinek történeti elméletében ez a gondolat kiváló helyet foglal el.²

A gondolatok e találkozása aligha véletlen, mert amint Zemplén adminisztrátora jelentette 1847-ben: «Andrássy különösen tiszteli Széchenyit és őt mintául választotta».²

Igen hihető, hogy Andrássyra hatottak Széchenyi iratai. Még jobban hatott reá a reformátor tevékenysége a szellemi és anyagi kultúra terén. A Tisza-szabályozás munkájában segítőtársa lett Széchenyinek, aki már azon gondolkodott, hogy fiatal hívére bízva majd az egész munka vezetését. Mikor erre gondolt 1846. végén, Andrássyt majdnem oly feltétlen hívének képzelhette, mint aminő Kovács Lajos volt. Kovács épp ekkor fejtegette a *Jelenkorban*, hogy Széchenyi helyteleníti a politikában a rabszolgai alázatosságot, csakúgy, mint a gyermekesen dacoló ellenzéki séget. Kovács cikksorozata tetszett Andrássynak. Hiszen ő sem szerette a meddő ellenzéki politikát, sőt első politikai cikkében, az 1846-i *Pesti Hírlapban* szinte ismételve Széchenyi szavait, azt hirdette, hogy utilizálni kell a kormányt a haladás érdekében, amennyire lehet. Bár így mester és tanítvány közt az egyezés a főbb kérdésekben tökéletesnek mutatkozott, nagy volt a különbség köztük a politikai modor tekintetében.³ Andrássyról Kaiserfeld, a hírneves osztrák pártvezér, azt mondotta a kiegyezés idején: «Csupa melegség

¹ Andrássy Beszédei I. kiadta Lederer Béla, Budapest, 1891., 134. l. Széchenyi történeti eszméire nézve l. tanulmányomat (*Tanulmányok*, Budapest, 1923., Franklin.).

² Takáts Sándor: *Hangok a multból* (Budapest é. n., 336. l.).

³ Viszota ill. h. 393., 492. ll.

és nemes érzés ez a férfiú.¹ Fiatalkorában nemes érzései a heves szenvedély erejével izgatták. Zemplén megyében megalakult a szegénylegények szövetsége, mely néha nyers erővel is harcolt a konzervatívok ellen. Kazinczy Gábor volt a szövetség vezetője és Andrassy az alvezetője. Andrassy a *Pesti Hírlapban* élesen támadta a konzervatívokat, szemükre hányva, hogy az ellenzék hivatását nem értik s annak erejét meg akarják törni.

Széchenyi nem tartozott a konzervatív párthoz, de egyre jobban közeledett hozzá, mert arról volt meggyőződve, hogy a kormány, bár ügyetlen is olykor, a 40-es évek közepe óta alkotmányellenesnek már nem nevezhető. Ezért az utolsó rendi országgyűlésen a sérelem békés elintézését a magyarság csodás erősödése feltételének hitte. És e csodának lehetővé tételét Andrassy Gyulától, a 24 éves zemplénmegyei követből várta. Azt hitte róla, hogy ő talán az egyetlen társai közt, aki «a mi ügyünket magasabb szempontból tekintie». Andrassy fordul meg az országgyűlés sikere, gondolta Széchenyi. De mi történt! Az igen fogas adminisztrátori sérelem sima elintézését Andrassy a leghatározottabban ellenezte. Már 1846-ban megírta, hogy az adminisztrátorok tömeges kinevezése által a kormány rendeleti útra terelte azt, ami a törvényhozás elé tartozik. 1848. február 5-én azok ellen, akik a sérelem jelentőségét kicsinyelték, oly ingerülten beszélt, hogy «időnként a szó is elakadt torkán, mintha a sírás környékeznék». «Az alkotmányosság», — így kiáltott fel — «a magyarok istene!»²

Széchenyi tehát csalódott, midőn Andrassytól közvetítő munkát várt. Fájdalommal látta, hogy az ő Andrassyja Kossuth elvtársai közt a legnehezebben hajlítható. Minő keserű tapasztalás! Széchenyinek sok sebtől vérző és már a sötétség felé hanyatló lelkéből ki-kiszakadt ekkor a «te is Brutus»-hoz hasonló mélyen tragikus felkiáltás. De nem kárhoztatta barátját. Fiatalkor még, mondogatta s látta, hogy nem

¹ Weatheimer: Andrassy életrajza (németül), I., 300. l.

² Matolay Etele: *Emlékezés Andrassyról* (Zemplén, 1890. március). *Pesti Hírlap*, 1846. május. A szegénylegényekről Kempen egy jelentése még 1851-ben is megemlékszik. (Falk és Keeskeméthy előkötött levelezése, 403. l.)

idegen mintára szabott forradalmat, hanem liberalizmusa mellett is a hagyományokat s a nemzetiséget tisztelő átalakulást kíván. A népképviselői törvény tárgyalásakor Lord Russelre hivatkozott, aki azt írta, hogy «a szabadságnak nincs nagyobb ellensége, mint az általános választójog». A magyar viszonyok közt, gondolta Andrassy, ez a jog még a nemzetiségek miatt is aggodalmas. Heveskedett az $\frac{1}{4}$ telekhez kötött választói jog ellen s féltelekre kívánta emelni a censust, noha Deák is megelégedett az $\frac{1}{4}$ telekkel. Nem akarta a felfegyverzett ifjúságra bízni a rend fenntartását, mint Madarász kívánta, mert az ilyen rendőrség a forradalmi izgatók testőrsége lett volna.¹

A 48-as kormánynak Széchenyi minisztere, Andrassy főispánja lett. A minisztert az új alkotmányos világ csak rövid ideig vigasztalta, a szerb fölkelés kezdete óta egyre sötétebb látomások gyötörték; a zempléni főispán ellenben rózsaszínen látta a jövőt. 1848. szeptemberében útjaik hosszú időre szétváltak. Széchenyit Döblingbe vitték, Andrassy pedig a honvédtáborba vonult.

Andrassy rendkívül fel volt háborodva a szerbek és Jellačić mozgalmi miatt, le is akart menni augusztusban a délvidékre, hogy a szerbek ellen harcoljon; de lázas betegsége és Széchenyi intései otthon marasztották.² Mikor aztán Jellačić Buda felé vonult, Andrassy a pesti nemzetőrökkel együtt megjelent Móga táborában. Megjelent, mert nem akarta maga ellen kihívni azt a demokratikus vádat, hogy az ő ősei kardját is rozsdá marja. Az arisztokraták becsületbeli kötelességének vélte fegyverrel is védeni az új alkotmányt a polgárok és volt jobbágyok társaságában. Személyes bátorságának nem egy jelét adta békében is. Pozsonyban az országgyűlés idején egy katona majdnem keresztüliszúrta,

¹ Viszota: *Széchenyi Naplójának VI. kötetében az Andrassyra vonatkozó feljegyzések*. Lederer: *Andrassy Beszédei*, 80. l. Kónyi: *Visszaemlékezés Andrassy Gyulára*. Különnyomat a *Nemzetből*, 1890., 1—11. l. Matolay Etele id. cikke és Hegedűs Loránt: *A két Andrassy és két Tisza*, Budapest, 1937., 28. l. és kk.

² Károlyi Árpád: *Gróf Széchenyi István döblingi irada'nyi hagyatéka*, Budapest, 1921. I. 361, 377 ll.

mikor nagy merészséggel egy jurátusának elfogatását akarta megakadályozni. A katonai tudományok iránt is érdeklődött. És így természetes, hogy mint Móga mellé osztott «sebes lovas» hivatalosan megdicséért érdemeket szerzett a sukorói ütközetben. Nem csupán vitézségével érdemelte meg a dícséretet, hanem katonai éleslútása miatt is. Észrevette, hogy a magyar sereg szélső jobb szárnyát a körülkerítés veszedelme fenyegeti. E végzetes fordulat megelőzése végett Andrassy a centrumból egy úteget rendelt a veszélyeztetett szárnyra. A jól irányzott kartácslövés és két század Miklós-huszár rohama visszakergették a horvátokat.¹ A schwechati csatában nem nyílt alkalom ily szerencsés közbelépésre. Azonban mint őrnagy tartóztatta zászlóalját a futástól, ameddig csak lehetett s akkor is szigorú fegyelemmel, rendben vezette vissza katonáit.²

A tavaszi hadjáratban ott látjuk Andrassyt a diadalmas hadvezér mellett, mint szárnysegédet. Isaszegnél a halálos veszedelemmel nem törődő szárnysegéd oly paranesot adott át egy rossz helyre vezérelt huszáresapatnak, mely azt megmentette a pusztulástól. Az április 14-i debreceni határozat nem zavarta harci kedvét. Mária Terézia hű generálisának utódját, a zempléni főispánt, aki a beiktató megyegyűlésen 1848. májusában azt mondotta, hogy hű szolgálja lesz a királynak, annyira felháborították a 48-as alkotmány ellen intézett alattomos és nyílt támadások, hogy Magyarország függetlenségének eszméjét Kossuth névéhez kapcsolta. Buda vára ostromában is részt vett, ott egy fáradt osztrák golyó mellét érte. Elfogta a szabadságharc mámore; a külföld rokonszenve, a tavaszi hadjárat dicsősége a nemzeti nagyság képeivel izgatták képzeletét. A magyar nép — így szólt — «a legelső a világon, hazánk leendő az első nemzet Európában».³

¹ A pozsonyi esetről Takáts Sándor id. h. Andrassy felfogását és viselkedését Sukorónál jellemzi a leírás, melyet maga szerkesztett az ütközetről. (Tört. Szemle, II., 1912.) Gróf Scherri-Thoss beszéli, hogy érdeklődött a katonai tudományok iránt. (*Erinnerungen aus meinem Leben*). Berlin, 1881, 85. l.

² Matolay Etele: Id. h.

³ Isaszegről l. Szóts Pál *Andrassy-adomák*, Budapest, 1896., 24. l. Buda ostromáról l. ifj. gróf Andrassy tanulmányát (*Külügyi*

Ily szép remények kápráztatták, midőn Budavára visszafoglalása idején Kossuth felszólította, hogy induljon Törökországba a debreceni kormány követének.

Hazafias lelkesedése és többször kimutatott bátorsága kirekesztik a lehetőségek sorából azt a feltevést, mintha a megbízatás vállalásával ürügyet keresett volna a harctér elhagyására. Diplomáciai hivatásának paranesszavát hallotta, midőn felszólították a konstantinápolyi követségre. Indulása előtt kinevezték ezredesnek; búcsúzni akart tábornokától, kérdezte tőle, hogy nem szolgálhatna-e neki valamivel Konstantinápolyban. Görgey gúnyosan válaszolta az új ezredesnek, hogy neki nincs keresnivalója a török fővárosban s egyáltalán nem érti, hogy miben segíthet nekünk a szultán udvara. Andrassy nagyérdemű életrajzírója, Görgey István értesítése alapján, megjegyzi, hogy Andrassy nem bírta elfelejteni a hadvezér gúnyos szavait és a budai jelenetre emlékezve, hidegen viselkedett Görgey iránt 1867. után. De az ilyen kicsinyesség nem férhetett Andrassy lelkéhez. Nagyon lehetséges, hogy az ifjú diplomata fellengző reményeit kissé lehűtötte Görgey gúnyos józansága. De Görgey vezéri tehetsége, zord erélye és hősiessége sokkal mélyebben hatottak Andrassyra, semhogy egy kis bántódás leszállíthatta volna tiszteletének hőfokát. Szerette Görgeyt a rajongásig a budai jelenet után is. Az orosz invázió sem ingathatta meg abban a hitében, hogy Görgey csodákat művelhet. S mivel sokat várt tőle, végtelenül elkeserítette a világsi fegyverletél híre. Gyáva árulónak nevezte ekkor a tábornokot s noha évek mulva belátta hirtelenkedő ítéletének helytelenségét, hihette talán, hogy a dicső harchoz a hadvezér méltóbb befejezést találhatott volna. Ez a felfogás érthetővé teszi későbbi hidegségét ifjúsága katonai ideálja iránt, a nélkül, hogy a sértett hiúság motívumaihoz kellene folyamodnunk.

Igazat kell adnunk Hegedüs Lorántnak abban, hogy

Szemle 1923—1924., 25. l.); Andrassy elődjéről és a főispáni beszédről l. Hegedüs Loránt id. m. 18. és 31. II. Idézett szavaira és felfogására nézve l. Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*, 465 és 494. II.

Andrássy első diplomáciai vállalatára még nem alkalmazhatjuk majdani sikereinek mértékét. 1849-ben még forradalmi diplomata volt. A lehetőségeket eseményeknek, a vágyakat tényeknek látta. De még így is jelét adta annak, hogy van érzéke a realitások iránt. Belgrádban, ahol Andrássy a szerbeket és horvátokat szerette volna az osztrák táborból a magyarok pártjára átvezetni, jól vette észre, hogy a szerb államférfiak közt aránylag véve Garasanintól várhat a magyarság a legtöbbet.¹

Konstantinápolyban az volt Andrássy főcélja, hogy az orosz-török háború felidézésével könnyítse a magyar honvédség feladatát. Ez a törekvés azonban nem sikerült, mert a töröknek állama gyöngesége miatt nem volt kedve oly harcba bocsátkozni, melyben akkor még nem számíthatott az angol és francia kormány segítségére. Andrássynak másik feladata az volt, hogy a Világos után Törökországba menekült magyarokat megóvja a kiszolgáltatásukat követelő osztrák kormány bosszújától. A szultán nagylelkűsége s különösen az angol követ, Lord Stratford de Redcliffe hatalmas pártfogása megmentették a magyar menekültek életét, de az ideiglenes internáltság szomorúságát el kellett viselniök. Andrássy megnyerő egyénisége s szerencsés tapintata is elősegítették bizonyos mértékig a részleges siker kivívását. Volt e nehéz küzdelemnek egy epizódja, mely magyarázatra szorul. Andrássy 1849. szeptemberében azt hitte, hogy az emigránsok életüket csak úgy menthetik meg, ha felveszik a török vallást. Ezért a viddáni menekültek lelkiismeretére bízta, hogy elszánják-e magukat erre a lépésre. De szavaiból kivehető, hogy szerette volna, ha a szultán kívánságát teljesítik, mert ezáltal nemcsak életüket mentik meg, hanem előidézhetnék a török-orosz háborút, mely oly melegen óhajtott célja volt az emigráns politikának. Nehéz szívvel, de a magyarság jövőjén érzett aggodalmában írta azt a levelet, melyre Kossuth feljegyezte, hogy a becsület vagy az élet dilemmája van abban felvetve.

¹ Thim József: *A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története*. I., 387—391. II. és III., 701. l. Hajnal István id. könyvének adatai Garasanintól. Hegedüs id. könyve 38. l.

Andrássyt ez a kínos epizód s az a tudat, hogy «noha mindent próbál», a legfőbb politikai kérdésekben «semmit sem tehet», nagyon kedvetlenülítették; csak kötelességérzetből maradt helyén, de midőn hallotta, hogy az internálandók sorába őt is felveszik, elutazott Párizsba 1849. novemberében, abban a hiszemben, hogy ott többet tehet a magyar ügyért. Az optimizmus, mely Világos előtt annyira hevítette, nagyon megcsappant, de hite nem tört meg, sőt Párizsba indulása előtt a szeptemberben már sötét kétségektől gyötört Kossuthot ő vigasztalta azzal a böles kijelentéssel, hogy «Magyarhon veszve nincs, a magyar forradalom története biztos garanciája a jövőnek».¹

II.

Bujdosás.

Ez a dolgok lényegének átérzéséből merített jóslat Andrássy lelkébe világít. A magyar szabadságharc történetének, vagyis a magyar ellenállás erélyének tanulságát a magyar jövő érdekében csakis Ausztria vonhatta le a 48-as törvények elismerése által. Erre az eshetőségre gondolt Andrássy, midőn Kossuthot vigasztalta. Lehet, hogy Kossuth e vigasztalást a függetlenségi nyilatkozat szellemében fogta fel, de Andrássy nem így értette. 1849. végén felébredt a forradalmi álmokból. Ekkor már érezni kezdette, hogy mennyi igazság van Széchenyi e tanításában: «Eldönthetetlen tény, hogy Magyarország egyedül az Ausztriával való kapcsolatban található szerencsét, vagy sehol».

Ez érzés hatása észrevehető abban az angol nyelvű tanulmányban, melyet Párisban írt, nem sokkal megérkezése után. A következő évben jelent meg tanulmánya az *Eclectic Review*-ban. E tanulmányban Andrássy kijelenti, hogy Ausztria fennmaradása Magyarországra nézve igen nagy jelentőségű. De Ausztria veszélyeztetni jövőjét a centralizmus

¹ Andrássy levelei Hajnal id. munkájában, különösen 468., 490., 494. II. és Wertheimer munkája I., 2. fejezet.

által. Az európai egyensúly érdeke az, hogy Ausztria a szabad alkotmányú Magyarország segítségével megállítsa Oroszország előretörését. Sokat kellett foglalkoznia Konstantinápolyban a nyugati nagyhatalmak és Oroszország ellentétével. Figyelmeztetni kívánta tehát az angol közvéleményt, hogy Ausztriát nem Schwarzenberg irreális német politikája, hanem a szabad Magyarország lelkes közreműködése teheti kívánatos szövetségessé az orosz ellen készülődő háborúban.¹

Ez az okfejtés lényegesen különbözött a Kossuthétól, aki Kiutahiában 1850-ben szintén foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a nyugati hatalmak mi hasznát vehetnék Ausztriának, ha az orosz hadakoznak. Az ő válasza e kérdésre az volt, hogy senki sem veheti hasznát Ausztriának, mert háború esetén a már korhadtt birodalom szét fog bomlani. Kossuth tehát haldokló monarchiának nézte Ausztriát, Andrassy ellenben remélte, hogy új életre ébresztheti. És amíg Ausztria megújulásának reménye foglalkoztatta, egy osztrák haditörvényszék akasztófára ítélte in effigie. Andrassy kacagva olvasta az ítéletet Párisban, 1851. őszén. Volt is azon nevetni való, hogy az osztrák hadbírák épp őt akarják kivégezni, aki Ausztria európai jelentőségét kívánja fokozni, feltéve, hogy miniszterei ki fognak józanodni. De a halálos ítélet azt mutatta, hogy a kijózanodás ideje még nem érkezett el.²

Andrassy tehát — noha már 1851-ben szeretett volna amnesztiát szerezni — kénytelen volt a párizsi és időnként a londoni emigrációnak tagja maradni.

Kossuth igen meg volt elégedve Andrassy konstantinápolyi működésével. Azt mondotta, hogy Andrassynak ott nagy a társadalmi tekintélye s jól ismeri a terrenumot. Nehéz őt pótolni a török fővárosban. Ezért kissé nehezített rá, hogy elhagyta 1849. novemberében a török fővárost. Valószínű, hogy Andrassy jó okokkal mentegette átköltö-

¹ Wertheimer id. m. I., 3-ik fejezet. Andrassy tanulmánya névtelenül jelent meg.

² Pulszky: *Életem és korom*, 111., 42. s. kk. — Graf Scherr-Thoss id. emlékirata, 85 l.

zését, mert Kossuth hamar megbocsátott kedvelt barátjának, aki őt főnökének nevezte. Kiutahiából írt Kossuth Pulszky-nak 1850. végén: «Andrassyt igen-igen szívesen köszöntsd. Nagyon-nagyon örvendek és becsülöm. Be szeretném őt is Konstantinápolyba! Nem akarna? semmi vagy mily esetben?»¹

Andrassy azonban igen feleslegesnek hitte törökországi küldetése felújítását. Kossuthot kímélte, belenyugodott abba, hogy főnöke párizsi magyar megbízottjának tekinti. Jelentéseket küldött neki a francia politikai helyzetről, igyekezett elsimítani az emigráció belső viszályait és azon volt, hogy a külföldi sajtóban erősítse a rokonszenvet a magyar ügy iránt. Kossuth mindezért hálás volt, de többet is várt megbízottjától. A krími háborút megelőző diplomáciai tárgyalások idején, 1853. novemberében, Kossuth egy diplomáciai haditervet küldött Andrassynak. A tervnek alap gondolata az volt, hogy Törökországot és Franciaországot háborúra kellene ingerelni Ausztria ellen. Kossuth remélte, hogy e hatalmak, a várható magyar-olasz forradalmak közreműködésével letörnék Ausztriát és kivívhatnák a magyar függetlenséget. Kérte Andrassyt, hogy társadalmi tekintélyével és diplomáciai ügyességével támogassa Párisban az ő terveit.

Bizonyára Andrassy is, mint sok jó magyar, reményeket fűzött a krími háborúhoz. Valószínűen remélte, hogy a dinasztia, ha Oroszország ellen háborút indít, kénytelen lesz a 48-as törvények elismerése által élesztetni a magyarok harci kedvét, a gyűlölt szláv nagyhatalom ellen. De az ilyenféle remények gyökeresen különböztek Kossuth osztrákellenes terveitől. Andrassy tehát Párisban nem volt hajlandó főnöke politikáját támogatni.²

¹ Hajnal István id. kiadványa, 560. l. Pulszky: *Életem és korom*, II., 63. l. Deák Imre: *A száműzött Kossuth*, I., Budapest, 122. l.

² Kossuth terveiről l. Lengyel Tamás tanulmányát a gr. Klebelsberg Kanó M. Tört. Intézet Évkönyvében, VIII., évf., 167., 172. Járossy Dénes: *Die ungarische Emigration u. der Krieg im Orient*. Budapest, 1939., 78., 79. l. Andrassy két levelét Kossuthhoz 1851. november és az 1853-i nagy diplomáciai tervet a Kossuth-hagyatékban őrzött eredetiből Deák Imre lemásolta s e másolatokat volt szíves nekem bemutatni. Kossuth ezt írja az Andrassyhoz küldött memorandumban:

Andrássy egyáltalán nem vett részt az Ausztria megrottására törekvő fantasztikus emigrációs tervezetekben.

Jobban szeretett komoly tanulmányokkal foglalkozni.¹ Nem csupán a könyvekből tanult. A nagy nyugati fővárosok szellemi és születési arisztokráciája körében figyelve az eseményeket és a kulturális mozgalmakat, érzésének érzékenysége fejlődött sokoldalúságban és politikai belátása egyre jobban érlelődött.

Midőn 1849. őszén Párizsba érkezett, Franciaország még köztársaság volt Napoleon elnöklete alatt. De 1852. december 2-ig a köztársaság Pierre de la Gorce szavai szerint «kétszer halt meg» Napoleon két államesínye által.² Ez időtájt Andrássy közvetlen tapasztalatból érezhette át annak a tételnek az igazságát, melyet John Russekre hivatkozva jelentett ki az 1848-i pozsonyi országgyűlésen: «A szabadságnak nincs nagyobb ellensége, mint az általános szavazati jog.»³

Átéltte Párizsban a krími háború izgalmait. Észrevette az 1856-i párizsi kongresszuson a következőket: III. Napoleon nagyon közeledik Oroszországhoz, az osztrák politika, mely a krími háborúban a dunai fejedelemségek és Szerbia protektorátusára törekedett, kudarcot vallott, Cavour megjelent a nagyhatalmak követei közt s általánossá vált az angol-francia diplomácia köreiből, sőt III. Napoleon udvarában is az a felfogás, hogy Olaszországon segíteni kell.⁴

¹ «Ha engem e lépésben s a velük kapcsolatos politikában támogatni nem kívánsz. — akármi oknál fogva — küldd nekem simpliciter vissza ezen levelet minden hozzászólattal egyetemben. A levél és csatolmányai Kossuth hagyatékában vannak, azokat tehát Andrássy vissza küldötte. A magyar reményekre nézve l. *Falk és Kecskeméthy elközzölt levelezése* c. kiadvány 97. l. s. kk. Hogy Andrássy reményei hasonlítottak Urházy és Török János fejtegetéséhez, azt az *Éclectic Review*-ban közölt tanulmányból következtetjük. V. ö. még Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*. I. k. Budapest, 1940.

² Scherr-Toss: *Erinnerungen*, 85.

³ Pierre de la Gorce: *Histoire du Second Empire*. T. I., Paris, 1894., 88. l.

⁴ *Beszédek*. Kiadja Lederer L., 88.

⁵ P. de la Gorce id. m. I. Livre VIII. Az osztrák politikára nézve Lengyel Tamás id. ért. a Klebelsberg Kunó Int. Évk. VIII., 159.

Mindebből Andrássy azt következtette, hogy Ausztriát veszély fenyegeti délről, nyugatról vagy keletről s e veszélyben a merev centralista kormányzat el fog pusztulni. «Előbb vagy utóbb» — mondotta ekkortájt egy Párizsba utazott barátjának — «Ausztria rossz politikája miatt reánk fog szorulni.»¹

Amióta ez a meggyőződés erőt vett rajta, lehetetlen volt a külföldön maradnia, hol a honvágy és a céltalan bujdosás egyre kínosabban gyötörték. 1856-ban kötött házassága is fokozta honvágyát és mivel akkor már enyhülni kezdett az ausztriai kormány bosszúvágya, sikerrel folyamodhatott az amnesztiáért. Alávetette magát az amnesztiával járó formáságoknak. Írásban hűségre kötelezte magát az uralkodó iránt. Ezt a kötelezvényt aláírhatta önérzete sérelme nélkül, mert mióta remélte, hogy az ifjú uralkodó be fogja látni a Schwarzenberg-től alapított rendszer fonákságát, az ősi királyhűség új életre ébredt lelkében. Báró Hübner, a párizsi osztrák követ, azt is kívánta Andrássytól, hogy kötelezvényében fejezze ki sajnálkozását 48-as viselkedése felett. Andrássy e kívánságot visszautasította. Nem titkolta azonban Hübner előtt, hogy a 49-es ideáltól elszakadt. A beszélgetésnek ily valószínű fordulatát nagyíthatta Hübner, midőn azt jelentette miniszterének, hogy Andrássy ő előtte ismételt hangoztatta politikai tévelygésének megbánását. Pedig Andrássy sohasem bánta meg 48-as viselkedését. Kossuth érdemeit nagyra becsülte még akkor is, mikor többé nem mondhatta magát politikai hívének s mikor 1857-ben hazaindult, elbúcsúzott addigi főnökétől vagy levélben vagy élőszóval. Gyöngédtelenségnek gondolta udvarias formák nélkül hagyni el azt a férfit, akiben még nem rég a magyar függetlenség zászlóvivőjét látta.²

¹ Wertheimer id. m. I. k., III. fejezet, 1857-ben mondotta, de már előbb is így kellett gondolkoznia.

² L. Wertheimer id. m. I., III. fejezet. Wertheimer felfogásától eltérünk. L. még Madarász József: *Emlékirataim*. Budapest, 1883., 367. l. és kk. Madarász elbeszélését nem mondhatjuk egészen alaptalannak.

III.

A hatvanas évek küzdelmei.

Andrássy 1857. szeptemberében érkezett haza.

Nemsokára ellátogatott Döblingbe, ahová a következő években is visszatért, utoljára három héttel Széchenyi halála előtt.¹ Széchenyi nagy örömmel fogadta vendégét, midőn kilenc évi időköz után először láthatta. Bizonyára gyönyörködött abban, hogy a rajongó ifjú, kit annyira kedvelt, széles látókörű, higgadt államférfiúvá fejlődött. Izgatott örömeiben a jövőbe látott, mint annyiszor 1841. óta heves indulatok hatása alatt. Azt jósolta, hogy Andrássyból még nádor lesz s hogy vezetni fogja a monarchia külügyeit.² De a kibontakozás módjában nem értett egyet vendégével. Széchenyi a 47-es alpra akart visszatérni közjogi tekintetben, mert így az alkotmány helyreállítását hamarabb elérhetőnek hitte és 1848-as tapasztalatai felújították azt a régi felfogását, hogy nemzete még nem eléggé érett az angol parlamenti kormányformára. Andrássyt ilyen kételyek nem bántották, az ő 48-as liberalizmusa töretlen hittel bízott az angol mintájú parlamentarizmus áldásaiban s a magyarság politikai érettségében.

Ebben a felfogásában Széchenyi nem tudott megnyugodni, de az 1858-i látogatás alkalmával Andrássynak az a reménye, hogy a közelgő európai válság kényszeríteni fogja Ausztriát a rendszerváltozásra, Széchenyit is megnyugtatta.³

¹ Széchenyi említi az 1857-i látogatást. *Nemzet*, 1870. február 19—21. 1858-i látogatásáról I. Majláth: *Széchenyi levelei*, III., 685. 1859- és 1860-ra nézve I. Károlyi: *Döblingi hagyatéok* I., 412. és 421.

² Könyvi adatai a *Nemzet* idézett számában.

³ Széchenyi írja Taschnernek 1858. május 26-án: Andrássy volt nálam, «lemegy Pestre s oly hangulattal, hogy egészen nyugodt vagyok» (Majláth III., 685.). Berzeviczy (*Abszolutizmus kora*, II., 170.) az idézett sorokat így magyarázza: «Andrássy meglátogatta és teljesen megnyugtatta a pesti hangulat iránt. A mi magyarázatunk is csak kombináció, de nem éppen valószínűtlen, ha tekintetbe vesszük az általános politikai körülményeket.

1859-ben valóban kitört az a háború, melyet Andrássy már párizsi tartózkodása idején előre látott. A háborúban a félelmesnek híresztelt osztrák hadsereg, az abszolutizmus legerősebb támasza, nagy vereséget szenvedett. Az ifjú uralkodó is érezte, hogy a rendszernek változnia kell.

De nagyon nehezen bírt elszakadni az összmonarchiának attól a formájától, melyet Schwarzenberg állapított meg az 1851. december 31-én kibocsátott «alapelvekben». Épp ezért erőlesen tiltakozó nyilatkozatokkal próbálta védelmezni önmagát el nem űzhető sejtelmei ellen. Midőn 1859 nyarán visszatért az olasz harctérről, az augusztus 25-i minisztertanácson elnökölve figyelmeztette minisztereit, hogy gondosan kerüljenek mindent, ami az újabban felmerülő alkotmányos vágyakozásokat táplálhatná. Majd a november 3-i minisztertanácson kijelentette, hogy a magyar ellenzéknek a personalis unióra való törekvésével, e veszedelmes mozgalommal, erőlyesen kell szembe szállni. A gyöngeségnek vagy engedékenységnak látszatát is kerülve ragaszkodni kell az 1851-i alapelvekhez és a magyar terület politikai igazgatásának ötfelé osztásához.¹ Ennek a felfogásnak megmerevedése veszélyesen apasztotta volna Ausztriának ügyis megfogyatkozott európai tekintélyét. Az uralkodó mind jobban érezte a körülmények kényszerét, beletörődött az alkotmányos vágyakozások bizonyos fokú kielégítésébe, de nem engedte, hogy az új formák az összmonarchia gondolatát semmivé tegyék a dualizmus felújítása és personalis unióvá fejlesztése által. Az októberi diploma és a februári pátens ily értelemben akartak új életet önteni a monarchiába.

Ezekben az okiratokban a 48-as törvények mellőztettek, ami Andrássyt mélyen sértette. Résztvett e törvények alkotásában, harcolt azok ellen, akik megszegették, és e miatt éveken át bujdosott. Ezeket a törvényeket — így szólt — «szentesítette a királyi ígéret és a legtisztább honfivér».

Hiába próbálták őt a magyar konzervatívok arra bírni, hogy fogadja el velük együtt az októberi diplomát átmenetül alkotmányosabb állapotokra. Nagyon haragudott a konzerva-

¹ A két minisztertanácsi jegyzőkönyv. Bécsi Állami Levéltár.

tívekre már a 40-es években s most azzal vádolta őket, hogy 1860. októberében, midőn az uralkodó Varsóba készült, hogy találkozzék a cárral és a porosz régens herceggel, nem használták ki alázatosságukban a jó alkalmat, pedig akkor az uralkodó elismerte volna a 48-as alkotmányt.

Az 1861-i országgyűlés előtt a helyzetet így jellemezte: «Az ösvény, mely az alkotmány elismerésére vezet, oly keskeny és veszélyes, mint a beretva éle, melyen a Korán szerint Mohamed hívei a Paradicsomba jutnak. Egy meggondolatlan lépés vagy gyengeség s nemzeti és állami önállóságunk talán örökre elvesznek.»

Attól tartott Andrássy, hogy némelyeket a konzervatívok lassú, de biztos haladást ígérő szava fog eltántorítani, másokat pedig a forradalmi szenvedély csábít el s így csekély lesz azoknak a száma, kik a boldogulásra vezető középutat eltalálják. Ez aggodalma nem volt alaptalan, mert a határozati párt, melynek diadala majdnem elvágta volna a kiegyezés útját, nagy számban jelent meg az országgyűlésen. A másik szélsőség, a 48-as alapot vissza nem kívánó konzervatív párt, hatástalan maradt. Az igazán konzervatív szellem a felirati párt felfogásában nyilvánult meg, mert ez a párt a régen elismert s forradalmi természetű erőszakkal elkobzott jogot akarta helyreállítani. Mindamellett igen keskeny és veszélyes út vezetett a két párt között az alkotmány elismeréséhez, mert a határozati párt népszerűsége által nagyon könnyen ragadhatta volna az országgyűlést a reménytelen tagadás útjára. Már pedig Andrássy ekkortájt azt mondta, hogy «nem nézhet remény nélkül a jövőndőbe». A volt emigránsok gyűlésén ugyanakkor kijelentette, hogy ő «nem akar Napoleonnal memni, mert Magyarország és a dinasztia kibékülését óhajtja.

És így természetes, hogy a felirati párthoz csatlakozott, annál is inkább, mert «az ország összes jogérületének hű és a feladat nagyságához méltó tolmácsolását» látta Deák feliratában.

Szónoklattal is támogatta a feliratot. Beszéde sajátosságosan egyéni volt. Találó hasonlatai, elmés fordulatai, egyszerűen kifejezett nemes érzései s világos okfejtései élénk

hatást keltettek. Nem jogi érvekkel küzdött a centralisták ellen, hanem inkább azt fejtegette, mennyire ellenkezik a centralizmus a monarchia hivatásával s mennyire gyöngíti európai helyzetét. E fejtegetések jól illettek a későbbi külügyminiszterhez, aki egyaránt szívén viselte hazája és a monarchia értekeit.

Az országgyűlés feloszlata után Andrássy a zempléni megyeházán nyomatékosan hangoztatta, hogy az országgyűlés nem hozott ugyan törvényeket, de még sem volt eredménytelen, mert megóvta a nemzet becsületét és megnyerte az egész művelt Európát. «Semmi sem veszett el, a kormány be fogja látni, hogy Magyarországot kielégíteni életkérdése az osztrák birodalomnak.»¹

Gróf Rechberg, az osztrák külügyminiszter, nem így gondolkodott. Semmikép sem akarta kielégíteni Magyarországot, sőt az ellenkező eljárásban kereste azt a csodaszert, mely Ausztria erejét gyarapíthatná. Kijelentette 1861. augusztus közepén, hogy Magyarországon csak a szigorúság és a következetes erély számíthatnak sikerre. A magyar nemzet keleti eredetű, vele szemben erősnek kell mutatkoznunk. Ez az egyedüli orvossága a veszélyes helyzetnek.

Rechberg nagyzó beszéde talán meg nem vallott aggodalmakat akart elfojtani. Hiszen 1862. szeptemberben az osztrák kormány egyes körei elismerték, hogy szükséges kiegyezniök Magyarországgal. Mert ha háború törne ki a magyar kiegyezés megkötése előtt, ha így a császári kormány nem használhatná fel kellően Magyarország gazdag segélyforrásait, a birodalom fennmaradása kockázattal volna. Tehát engedményekre gondoltak. Néhány magyar miniszter kinevezését tervezték, akik a régi magyar dicasteriumok hatáskörében intézkedhetek volna a központi kormány ellenőrzése alatt. Sőt 1862. nyarán a császár oly igazságügyi törvények szerkesztését rendelte el, melyek a legközelebb összehívandó magyar országgyűlés királyi előterjesztései közt omlíthatók volnának.

¹ Ezekre nézve I. Andrássy *Beszédei* (Lederer), I., 109—145. II. Könyvi idézett cikkei a *Nemzetben* és Könyvi: *Deák Ferenc beszédei*, II. kiadás, III. kötet, 114. l.

Ugyanekkor egy osztrák félhivatalos lap azt fejtegette, hogy nem is kellene a magyar országgyűlésnek követeket küldenie a bécsi birodalmi gyűlésbe. Jobb volna, ha a magyar és az osztrák országgyűlések követeket küldenének ki, akik váltakozva Bécsben vagy Pesten tárgyalnák az egész monarchia igazgatásának ügyeit.¹ Íme a delegációk intézményét ajánlja a bécsi félhivatalos Forgách kancellárnak tudtával, vagy talán sugalmazására. Az sem lehetetlen, hogy a bécsi lap tudomást szerzett Trefort Ágostnak egy 1862. augusztusában szerkesztett emlékiratáról, mely a delegációk intézményében kereste a monarchia alkotmányos válságának megoldását.² 1862. végén az uralkodó felszólította gróf Apponyi György országbíró, hogy adjon be emlékiratot a magyar kiegyezés módzatairól. Apponyi a konzervatív barátjai közreműködésével szerkesztett emlékiratot beadta 1863. elején, ajánlván abban a delegációk intézményét és a közös minisztériumot.³

A tervek elfogadása az egyenlő jogú dualizmus felújítását jelentette volna, már pedig Schmerling államminiszter, kit a szállongó hírek miatt interpelláltak a Reichsrat pénzügyi bizottságában, azt válaszolta 1862. októberében, hogy a minisztérium nem alkudozik Magyarországgal, hanem ragaszkodik a februári alkotmányhoz.⁴

Azonban az osztrák események jól értesült megfigyelője 1863. februárjában azt jelenti, hogy a folytonos provizórium által Ausztria anyagi érdekei sokat szenvednek és a birodalom központjában annyira kívánatosnak érzik a magyarokkal való kiegyezést, hogy ez iránt új kísérletnek kell történnie. 1864. májusában az osztrák kölesönre kevés aláíró jelentkezett. Az üzleti körök ezt a közömbösséget a kormány tökéle-

¹ Mindezekre nézve l. a bécsi udvarból küldött bajor követi jelentéseket 1861. augusztus 15., 1862. augusztus 25., szeptember 9. és 11. kelettel (Müncheni állami levéltár). A félhivatalos lap a *Donau Zeitung* volt.

² Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora*. IV. K., 17. l.

³ *Deák beszédei*, III. kötet, 301. és kk.

⁴ Bajor követ jelentése 1862. október 17. Müncheni Állami Levéltár.

tes pénzügyi vereségének tekintették. Midőn 1864. novemberében a Reichsrat üléseit megnyitó trónbeszéd felemlítette a nemsokára összehívandó magyar országgyűlést, a gyűlés tagjai nagy helyesléssel fogadták az ígéretet. Nem csupán a pénzügyi romlás, hanem a külpolitika is mind erősebben ösztönözte az uralkodót a magyar kiegyezés megindítására. 1864-ben osztrák és porosz együtt harcoltak a dánok ellen, de a háborút befejező októberi béke után egy hónappal Ferenc József bizalmas körben a porosz követelésekről azt mondotta, hogy kiesinyesek és önkényesek. Poroszország felől tehát sötét felhők fenyegették a békét s így a magyar katona nemzeti sérelmekből nem zavart vitézségének értéke növekedett. A magyar konzervatívok közül különösen gróf Esterházy Mórle tárcanélküli miniszter, kit Ferenc József nagyon megkedvelt, éleccel és érveivel igyekezett növelni a császárnak ébredező hajlamát a magyar politikai követelések iránt, bár ő maga az októberi diploma híve volt. Ez a gyöngeszavú, hidegmódorú, magyarul nem tudó kis ember oly melegen érző magyara, — írja Lónyay Menyhért Esterházyról.

A bécsi bajor követ szerint Esterházyt 1865. végén Magyarországon a dolgok új fordulata valódi megalkotójának nevezték. Ez nagyítás, de Esterházynek nagy része volt a fordulat előkészítésében. 1865. húsvétján Ferenc József már a centralizmus büvöletéből kiszabadult lélekkel olvasta Deák Ferenc cikkében azt az igazságot, hogy a magyar alkotmányos önállóság és a birodalom érdeke jól megférnek egymással. Májusban Deák közzétette a *Debatte*-ban tervét a közös ügyek alkotmányos tárgyalásáról. A király Magyarországra sietett júniusban. Oly lelkesedéssel fogadták, hogy az udvari körök ragyogóaknak nevezték a fogadtatás napjait. Schmerling megbukott, a februári alkotmány el volt ejtve. A magyar alkotmány elévülésének elmélete a lomtárba került. A király 1865. szeptember 17-én összehívta az országgyűlést az év végére.¹

Andrássy tehát teljes joggal mondhatta az 1861-i ország-

¹ A bajor követ 1865-i jelentései (Müncheni áll. levéltár). *Deák Ferenc beszédei*, III., 261—257. ll. Wertheimer, I. 4. s. kk.

gyűlés feloszlata után, hogy «nyugodtan nézhetünk a jövő elébe», mert «aki pusztá hatalomra épít, az homokra épít».¹

E nemes optimizmustól bátorítva, Andrassy zavartalan állhatatossággal utasította vissza a hatalom kísértését vagy erőszakosságát. Nem fogadta el az októberi diploma kormányától a főispánságot, majd midőn ugyanaz a kormány az új életre ébredt vármegyék heves ellenzékiességét meg akarta törni az 1861. január 16-i rendelettel, Andrassy kíméletlen merészséggel mutatta ki, hogy a megyék állanak a törvény alapján s nem a rendet és fegyelmet követelő kormány. A január 16-i rendelet egyebek közt meghagyta, hogy szoros felelet terhe alatt mellőzendők azon határozatok, melyek az egyenes és közvetett adók behajtását akadályozzák. Andrassy erre azt felelte: «Törvényesnek csak azon adót ismerhetjük el, mely országgyűlésileg szavaztatott meg, mivel a most követelt adó a törvényes kellékeket nélkülözi, behajtásukra segédkezet nem nyújthatunk».²

Ezek az adópolitikai ostromcsapások az önkényes állam szervezetének szívéet sebeztek.

Schmerlingnek az a törekvése, hogy a magyar korona tartományait reá vegye a birodalmi tanácsba való belépésre, nagyon bántotta Andrassyt. Ez a belépés így szólt: «az ország lemondását jelentette volna területének épségéről. Ezzel elvesztette volna konzervatív természetét, hogy a felforgatásnak egyik elemévé alakuljon át».³

A tulajdonképpeni Magyarország nem kívánczolt Schmerling birodalmi parlamentjébe, ezért 1863-ban Erdélytől várt a miniszter példaadó viselkedést, számítva a szászok és oláhok unióellenes érzelmeire. Ez érzelmeiben nem csalódott, de a tartománygyűlésre hívott magyarok és székelyek nagyszabemű értekezletén megjelent Andrassy Gyula is. Fel-szólította az értekezletet, hogy tagjai ne is menjenek el a tartománygyűlés üléseire, hanem egy ő felségéhez intézett felterjesztésben tiltakozzanak a törvénytelen gyűlés ellen.

¹ Beszédok, I., 121., 144. ll.

² Beszédok, I., 114—119. ll.

³ Wertheimer, I., VI. fejezet.

Az értekezlet ezt az indítványt fogadta el, nem a Tisza Kálmánét, aki jobbnak hitte volna, ha a magyarok belépnek a gyűlésbe s ott tiltakozás után hagynák el a termet. Az Andrassytól ajánlott módszer hatásosabb volt, mert kirekesztette a félreértés lehetőségét.¹

Bármily örömmel teljesítette Andrassy az alkotmányos ellenzékiességgel járó köteleességeket, alig várta, hogy a cselekvés terére léphessen.

Midőn 1865. tavaszán észrevette az uralkodó hangulatának jobbrafordulását, gondolkodni kezdett a közösügyek alkotmányos tárgyalásának módjáról, okulva a 48-as tapasztalaton. A 48-as törvények is elismerték a közös ügyeket, de nem gondoskodtak azoknak oly kezeléséről, mely a magyar parlamentarizmus és a monarchia nagyhatalmi állásának követelményeit egyaránt kielégíti. 1865-ben, tehát a 48-as törvények helyreállítása előtt, gondolni kellett a régi mulasztás pótlására, mert e nélkül Andrassy a kiegyezést lehetetlennek hitte.

Deákban feltétlenül bízott, mikor az állami önállóság történeti jogát kellett kimutatni, de attól tartott, hogy a 48-as törvények kiegészítésének szükségét nem érzi át oly mélyen, mint azok érvényesítésének jogosságát. Ezért terebesi magányában kidolgozott egy tervet a közös ügyek kezeléséről. De némi meglepetéssel olvasta a *Debatte* közlését Deák programjáról 1865. májusában. Deák tehát szintén foglalkozott az égető kérdéssel ugyanakkor, mint Andrassy. De a megoldásban nem egészen egyeztek. Mind a ketten a két törvényhozás delegációi által akarták tárgyalatni a közös ügyeket, úgy, mint a *Donau Zeitung*, mint Trefort és Apponyi György.

Csak hogy Deák arra gondolt, hogy a delegációk utasításokat kapjanak a törvényhozásoktól, mint a rendi országgyűlésekre küldött megyei követek.

Ezt a gondolatot Andrassy határozottan ellenezte. Az ő terve szerint a delegációk független parlamenti testületekké alakítandók. Deák ebben engedett Andrassy-nak, de azt a

¹ Kónyi: *Deák beszédei*, III. kötet, 336. l.

gondolatát, hogy a két delegáció sohase egyesüljön együttes gyűlésben, nem akarta elfogadni.¹

Ez a megállapodás fél évszázadon át éreztette hatását a magyar történetben.

Az uralkodó is nagyot lendített a kiegyezés ügyén, midőn megszüntette 1865. júniusában a katonai törvényszékek politikai bíraskodását és gróf Zichy Herman helyébe kinevezte Majláth Györgyöt kancellárnak. Ez a kinevezés volt közvetlen oka Schmerling bukásának. Az osztrák liberálisok némi nyugtalanságot éreztek Schmerling távozása miatt. Attól tartottak, hogy a magyarok, ha hatalomra jutnak, az osztrák föderalizmust fogják támogatni az osztrák német liberálisok rovására.²

Ezt az aggodalmat kívánta eloszlatni Andrassy egy szép vezércikkében.³ «Nincs már párt, — mondotta abban — mely azt hinné, hogy az osztrák birodalom szabad állam lehet, ha nem mind a két fele az.» «Legyenek meggyőződve elbarátaink a Lajtán túl, — mondotta tovább — hogy midőn a közös fejedelem Magyarország felé hajlik, mely nemcsak Ausztriában, hanem az európai szárazföldön a legrégebb képviselője az alkotmányosságnak, nem az abszolútizmusnak, hanem a szabadságnak nyújt kezét.»

A politikai szabadságnak üdvös hatását mély meggyőződéssel fejtegeti egy másik vezércikkében, midőn Majláth kancellár nem akarta helyreállítani a vármegyék hatáskörét, mert attól tartott, hogy felújulnak az 1861-i tüntetések.⁴ Andrassy ezt nagy politikai hibának nevezte. «A 65-ös megyék» — így mond — «különböznek a 61-esektől, amennyiben a fejedelem legújabb nyilatkozatai és tettei különböznek a Schmerling—Nádasdy-kormány nyilatkozataitól.»

¹ Könyvi: *Deák beszédei*, III. 434—437. Ezeket a lapokat ifj. gróf Andrassy írta a kiadvány számára. A delegációk intézményéről és magyarországi előzményeiről l. Nagy Miklós becses tanulmányát *Budapesti Szemle*, 1934. július.

² Wertheimer, I., VII. fejezet.

³ *Pesti Napló*, 1865. augusztus 6. *Néhány igénytelen szó a szabadságunkhoz a Lajtán túl*.

⁴ *Pesti Napló*, 1865. szeptember 10. *A megyék rendezéséről*.

«A 65-i megyék» — mondotta — «nem fogják akadályozni a kormány célját, a törvényes állapotok országgyűlés útján valósisát.»

Tíz nappal e cikk megjelenése után az uralkodó felfüggesztette a februári alkotmányt manifesztum által. Ez a «magyar jogi alap elismerését» jelentette. Andrassy e manifesztumra hivatkozva, a tiszadobi határon Széchenyi emlékére emelt gránitgúla felavatásakor (szept. 27.) pohárköszöntőt mondott a királyra. Nevezetes volt e pohárköszöntő két szempontból. Az egyik az, hogy a királyt oly melegséggel ünnepelte, mint azelőtt soha. Az emigrációból való visszatérése után sem feledkezett meg arról, hogy ahhoz a magyar néphez tartozik, «melynél monarchikusabb nép alig lehet.» De azelőtt inkább normális, mint meleg tisztelettel szólt a királyról, sőt az 1861-es országgyűlésen, amikor a feliratban alkalmazható megszólítást tárgyalták, Andrassy kijelentette, hogy a királynak minden címét elismeri, csak egyet nem: magyar király. Most azonban határtalan tisztelettel ünnepelte az alkotmány helyreállítását ígérő magyar királyt.

A fejedelemhez és nemzeti jogához ragaszkodó magyar kettős kegyeletével ünnepelte a királyt a tiszadobi határon. A pohárköszöntő másik érdekessége az, hogy Andrassy újra igyekezett megnyugtatni az osztrák liberálisokat, akik a februári patens felfüggesztése miatt alkotmányos szabadságaikat féltették. «Hitünk az, — jelentette ki — hogy a közös fejedelem csak úgy lehet hatalmas, boldog és elégedett, Magyarország csak úgy lehet szabad, az egész birodalom csak úgy lehet erős, ha mindkét fél saját formái szerint, de egyaránt szabad és alkotmányos lesz.»

Ily érzésekkel készült Andrassy az 1865-i országgyűlésre. Az érzések e körén három főmozzanat uralkodott: a lovagias hódolat az alkotmányos király iránt, Ausztria és Magyarország érdekei közösségének érzete és az alkotmányos szabadságnak boldogságot s hatalmat teremtő ereje.

IV.

A kiegyezés.

Midőn a király az 1865. szeptember 20-i rendelettel függesztette a birodalom alkotmányát, kijelentette azt a szándékát, hogy «a magyar korona országának törvényes képviselőivel a kiegyezés útjára akar lépni.» Ez a rendelet nagy reményeket ébresztett a 48-as alkotmány helyreállítása híveiben, sőt a kételkedőket, a habozókat is táborukba vonta.¹ A rendelet s hozzá még a magyar korona területe épségének helyreállítása a Belcredi-kormány felfogása szerint a magyar kiegyezésért hozott nagy áldozatok voltak.² Remélte a kormány, hogy az 1865-i országgyűlés ez áldozatokat méltányolva az új dualizmus szervezésébe az összbirodalom eszméjéből is átvesz minél több töredéket. Az országgyűlés meguyítására a király leutazott Budára. Igaz szeretettel fogadták a fővárosban, hiszen tudták, hogy az uralkodó és neje, Erzsébet, kit Andrássy a magyarság szép gondviselésének nevezett, őszintén óhajtják a megegyezést. Belcrediék arra számítottak, hogy a trónbeszéd, már azáltal is, hogy a király maga olvassa fel, a kormány iránt kedvező hangulatot fog ébreszteni. És valóban, midőn a trónbeszéd hangoztatta, hogy a király az októberi diplomát és a februári patenst az országgyűlés elé terjeszti tárgyalás végett és elvárja, hogy az országgyűlés oly módosított javaslatot terjessz a trón elé, mely a birodalom életfeltételeivel összhangba lesz hozható, az országgyűlés tagjai lelkesen éljenztek. Mert e felszólításból világossá lett, hogy az uralkodó a diploma és patens módosításait hajlandó lesz elfogadni. Gróf Esterházy Móríc, aki szerzője volt a módosításra vonatkozó záradéknak, sürgönyben értesítette gróf Mensdorffot, a külügyek és a császári ház miniszterét, a várokozás feletti kedvező hatásról. A trónbeszéd a 48-as törvény-

¹ Andrássy programbeszéde kerületében. Lederer, I. 150. és u. o. 152. l.

² A bécsi hajor követ jelentése 1865. november 7. (Müncheni Állami Levéltár.)

cikkek alaki törvényességét elismerte s a sanctio pragmaticát jelölte ki a kiegyezés alapjának. A király megígérte, hogy a magyar alkotmányt esküjével akarja szentesíteni, fejére téve «Szent István apostoli elődjének szent koronáját».

Mivel a fejedelem, mint Csengery Antal írja, a kényesebb helyeken átsietve, azokat a helyeket, melyek minden magyar szívben visszhangra találtak, igen jól hangsúlyozta, könnyű megfognunk, hogy a trónbeszédet általában kedvezőleg, több helyütt kitörő éljenzéssel fogadták. Az uralkodó a nem várt hatáson meg volt indulva. «Könnyezni látták, midőn a tereméből szobáiba visszavonult».¹

A szép ünnepnap után következtek az országgyűlési tárgyalások hétköznapijai. Deák Ferenc nemes párosszal és meggyőző erővel szerkesztett válaszfelirata arra mutatott, hogy «szentesített törvényeink, melyekre nézve Felsőged maga is elismeri, hogy alaki törvényességük kifogás alá nem esik, tetteleg nemlétezőknek tekintetnek». Kérte a felségtől a felelős minisztérium kinevezését és a köztörvényhatóságok alkotmányos helyreállítását. Deák feliratának tartalma a forma símasága mellett is olyan volt, mintha a közjogi harc felhajtását hirdetné. Híveinek egy kiváló csoportja úgy hitte, hogy a trónbeszédre az alkudozás készségét nyomatékosan kiemelő, engesztelő módon kellett volna válaszolni. «Így nem lesz kibékülés», — mondotta sóhajtva Deák pártjának egy igen előkelő tagja.

Deák az ehhez hasonló nyilatkozatokra 1866. február 20-i beszédében így válaszolt: «Amely kormányférfiú ezen föliratot a kiegyenlítés valóságos akadályának képes tekinteni, az vagy a kiegyenlítést nem akarja komolyan, vagy éppen olyképpen akarja, miképpen minékünk azt elfogadni nem lehet és nem szabad.»

Az óvatosak, a kiegyezést nagy áron is siettetni akarók, egyszóval az opportunisták Deák nyilatkozata után is nyug-

¹ Gróf Bray jelentése 1865. december 16. (Müncheni Állami Levéltár). A trónbeszédet közli Könyi id. m. III. 503. Csengery Antal hátrahagyott iratai. Budapest. 1928. 34. l. Ezt a kiadványt Lukinich Inre látta el értékes jegyzetekkel.

talankodtak. Február 21-én a konzervatív Bartal György beszéde mély hatást tett Deák híveire is. A beszéd hatása alatt sokáig együtt maradtak Gorove István barátai. «Azon hittél és aggállal távoztunk», — írja Gorove naplójában — «hogy holnap lesz a döntő pillanat, — decretalis pugna — az első a jelen országgyűlési táborozásban. Mindenki meg volt hatva s ünnepélyes érzettel váltunk el egymástól.» Ilyen várakozás előzte meg Deák 1866. február 22-i beszédét.

E napon egyik legszebb szónoki remekművében kifejtette, hogy mennyire óhajtja a kiegyezést, hogy nem kíván politikai lehetetlenséget, midőn a jogfolytonosság tetteleg helyreállítását bizalommal kéri ő felségétől. Kifejtette, hogy az opportunitás helyén van a törvények alkotásakor, de nincs helyén akkor, mikor a törvények tiszteletben tartását kell kívánnunk. Hivatkoztak a magyarok őseire. «Hagyják el, uraim, — mondotta erre Deák — ha azok nagyon könnyen állottak volna az opportunitás politikájára, lehet, hogy az ország most gazdagabb volna, de magyar bizonyal nem volna». A beszéd hatása alatt Bartal György a válaszfelirathoz beadott módosítást, mely az opportunistáknak annyira tetszett, visszavonta és a Ház elfogadta Deák válaszfeliratát. Midőn az országgyűlés küldöttsége átnyújtotta a válaszfeliratot a legfelsőbb helyen, az uralkodó válaszában udvarias fordulatok közé oly megjegyzést vett fel, mely helytelenítette a viták folyamán felmerült aggodalmakat. A helytelenítő megjegyzés bizonyára Deák válaszfeliratának arra az alapgondolatára vonatkozott, hogy nem elég a jogfolytonosságot elvben elismerni, hanem azt tetteleg helyre is kell állítani a minisztérium kinevezése által.

Noha Deák tudta, hogy válaszfelirata főgondolatát a Beleredi-kormány vissza fogja utasítani, a válaszfelirat átadása után rögtön indítványozta, hogy küldjön ki a Ház egy nagy, 67 tagú bizottságot a közös ügyek intézésének megállapítása végett. A Ház ellenzés nélkül fogadta el Deák indítványát március 1-én. E napon írta az opportunizmus felé hajló Gorove naplójába: «Éz így csak Deák hatalma által történhetett. A Ház jelen hangulatában bárki tette volna az indítványt, az okvetlen megtámadtatott s nem lehetetlen, hogy

elejtetett volna. Roppant nagy a szolgálát, melyet Deák a kiegyenlítés ügyének tett s még nagyobb a hatalom, amely esorbításának legkisebb veszélye nélkül azt keresztül is vihette.»

Deák remélte, hogy a kormány makacs ellenkezését a külügyi bonyodalmak s a jobb belátás megtörik majd és a hangulat változása esetén az új államformának magyar szellemben alkotott terve bizonyára könnyíteni fogja a kiegyezést.

Optimizmusa nem volt mindig egyenlő, sőt gyakran elfogta a csüggedés, de kötelességének hitte a közös ügyek elintézésének módját kidolgoztatni a 67-es bizottság tizenötös albizottsága által, mert ki kellett mutatni, hogy azok elintézhetők a magyar állam függetlenségének és a birodalmi érdekeknek sérelme nélkül.

Ügyvédnek csüfolták Deákot azok, akik szerették volna az állam hajóját megszabadítani az ő jogi aggályainak terhétől, hogy az mennél gyorsabban érjen a kiegyezés révébe. Valóban ügyvéd volt, a szó legnemesebb értelmében, mert páratlan erővel védte a sértett jogot, ha úgy kellett, de a jogvédelem munkájával egybekapcsolta az alkotó államférfiú kötelességét, kivált 1865-ben, midőn a jogért vívott harc közben hozzálátott oly államforma megalapításához, mely lehetővé tette a magyarság szellemi és anyagi erejének szabad kifejtését.

1866. március 3-án megérkezett a királyi leirat válaszul Deák feliratára. A leiratban az uralkodó kijelenti, hogy az 1848-i törvények tetteleg helyreállításába, azoknak lényeges átírdomítása előtt «fejedelmi hivatásunk értelmében nem egyezhetünk». Deák március 14-i válaszfelirata szétzúzva Majláthék leiratának érveit, ily kéréssel fordult az uralkodóhoz: «Ismét kérjük Felségedet, mentsen meg bennünket s az egész országot azon súlyos aggodalomtól, hogy a jogfolytonosság tetteleg elismerése nélkül mindaz, amiben komoly megfontolás után s talán áldozattal is megállapodnánk, oly alapra lenne építve, mely a jelen példa folytán egykor ingataggyá válhatik». A kormány nem tudta magát

elhatározni a Deáktól formulázott kérés teljesítésére, de 1866. júniusában a porosz-osztrák háború következtében arról kellett döntenie, hogy vajon együtt maradjon-e az országgyűlés a háború idején. A király nem bánta volna az együttmaradást, csak aziránt kért biztosítékot, hogy a képviselőházban ne hangozzék el olyan szónoklat, melyet az ellenség felhasználhatna Ausztria kárára. Deák erről nem biztosíthatta a kormányt és más oka is volt az elnapolást kívánni. Az osztrák-porosz háborúról magyar képviselő azt mondhatta volna, hogy az nem magyar háború, hogy ő felsége, mint a német szövetség tagja kezdi és folytatja azt s ennél fogva a háborút a magyarság a *pragmatica sanctio* alapján nem tartoznék viselni, annál is inkább, mert 1861-ben kimondotta a ház, hogy a német szövetség háborúja nem magyar háború. Már pedig az ilyen érvelésnek Deák nem bírt és nem is akart volna ellenmondani, hallgatása pedig a kiegyezés fonalát elszakította volna.

Ezért ajánlotta Deák az elnapolást és olyan eréllyel, melyet tőle senki sem várt, sietette és be is fejeztette a kiegyezési bizottság munkáját még az elnapolás előtt. A bizottsági munkát kimondja, hogy az országgyűlés megállapodása a közös ügyekről életbe nem léphet, míg az ország alkotmánya egész terjedelmében tetteleg vissza nem állítatik.

A königgrätzi csata után úgy látszott, hogy a tetteleg jogfolytonosság valóban helyreáll. Az uralkodó hívatta Deákot, ki július 19-én a felségnek azt mondotta, hogy a magyar nemzet a katasztrófa után is csak azt kívánja, amit azelőtt kívánt. A rendszerváltozás a béke megkötése előtt nem ajánlható, de a béke után azonnal szükséges.

Deák nyilatkozata a királynak nagyon jól esett. Hajlandó lett volna rögtön helyreállítani a tetteleg jogfolytonosságot. «Vajon a béke után hajlandó-e kormányt alakítani?» — kérdezte Deáktól. A válasz az volt, hogy nem alakíthat kormányt és nem vállal miniszterséget, de támogatni fogja azt a kormányt, mely az ő elvei szerint kormányoz. Gróf Andrássy Gyulát ajánlotta miniszterelnöknek.

Illett volna a parlamenti szokásokhoz, hogy Deák, mint az ellenzék vezére, kormányt vállaljon, mikor eszméjének megnyerte az uralkodót.

Deáknak azonban igen súlyos, nem csupán személyes, hanem a közérdeket mélyen érintő okai is voltak arra, hogy a parlamenti szokástól eltérve, politikai diadalma után ne vállaljon miniszterséget. Sajátságos viszonyaink közt a megkötött kiegyezés népszerűsége aligha gyarapodhatott volna azért, hogy a vezér diadala után hivatalt vállal.

A Poroszországgal kötött béke és Velence átengedése után az ausztriai kormány szabadabbnak érezte magát külpolitikai tekintetben s így nem sietett a tetteleg jogfolytonosság helyreállításával. Azonban 1866. október 30-án a király kinevezte Beust, volt szász miniszterelnököt osztrák külügyminiszternek. Ez a kinevezés okozta a kedvező fordulatot.¹

A császár gróf Mensdorff utódjának azt a szász minisztert választotta, akiről jól tudta, hogy Berlinben nem kedvelik. A rokon szász király kedvelt miniszterétől várta a császár, hogy megszilárdítva a monarchia belső viszonyait, képessé teszi azt Szadova megtorlásának munkájára. Beustról biztosan tudták a bécsi kormánykörök, hogy a monarchia erejét a kiegyezés által akarja fejleszteni.²

1866. október 30-án, Beust kinevezése napján, az uralkodó újra összehívta a júniusban elnapolt országgyűlést. November 17-én királyi leirat válaszolt az elnapolás előtt átnyújtott felíratra. A leirat hangja igen előzékeny volt, sőt közeledett egy ponton a felirat alap gondolatához. A 48-as törvények célszerű átalakítását most már a kinevezendő magyar minisztérium kezdeményére bízta. De még mindig tartózkodott a hadügy, a vámügy és az államadósságok körül oly részleteket, melyeket a minisztérium kinevezése előtt szeretett volna tárgyalatni az országgyűléssel. Deák válasz-

¹ A fentiekre nézve I. Könyi: *Deák beszédei* III-ik kötetének nagybecsű közleményeit.

² Gróf Bray levele von der Pfordtenhez, 1866. október 30. (Müncheni Állami Levéltár.)

feliratában december 11-én sajnálkozott azon, hogy «a jogfolytonosságnak ismételve kért és sürgetett életbelépte nincs teljesítve». Újra kiemelte, hogy mulhatatlanul szükséges alkotmányunknak azonnali teljes visszaállítása, azaz a minisztérium kinevezése.

Beust szerette volna ezt a kívánságot teljesíteni, de tekintettel kellett lennie Belcrediék hangulatára, akik a 48-as alkotmány föltétlen helyreállítását a monarchia halálos veszedelmének hitték.

Beust leutazott a magyar fővárosba, hogy Deákot bizonyos engedményekre bírja különösen «Magyarország külön újonc-ajánlási jogára» nézve.

Beust másokkal is tanácskozott Pesten hasonló szándékkal. Nem volt egészen elégtelen pesti benyomásaival, leginkább Deák ellen panaszkodott, ki az ő felfogása szerint azért nem enged, mert népszerűségét félti. Visszatérve Bécsbe, előadta a császárnak, hogy az eddigi felirat és leiratváltások módszere nem célszerű. Ő felsége már kiszemelte a kinevezendő magyar minisztereket. Hivassa őket Bécsbe; velük tárgyalva, hamarabb érünk célra.

Az uralkodó a jó tanácsot elfogadva, Bécsbe hívatta Andrássyt, Lónyayt és Eötvöst. Ezek 1867. elején az udvar osztrák és magyar megbízottaival együtt átvizsgálták a 15-ös bizottság munkáját és nem igen jelentékenyen módosították azt. Tulajdonkép Beust, a német liberálisok kedvelt minisztere vezette a tárgyalásokat osztrák részről, s nem a föderalizmus felé hajló Belcredi, akinek ekkor csak látszólag jutott a vezető szerep, mert 1867. januárjában befolyása már nagyon hanyatlott. A következő hónapban le kellett mondania.

Beust abban egyezett meg a magyar urakkal, hogy amikor a tizenötös bizottságnak Bécsben módosított munkálatát a 67-es bizottság elfogadja, a király kinevezi a magyar minisztériumot. Valóban, mihelyt a 67-es bizottság elfogadta az albizottság jelentését, a király fölmentette Majláth kancellárt hivatalától s 1867. február 15-i leiratával helyreállította a magyar alkotmányt.

Helyreállította úgy, ahogy Deák kívánta. A közös ügyek országgyűlési tárgyalása és az 1848-as törvények módosítása

előtt kinevezte a magyar minisztériumot. Ragyogó diadala volt ez Deák bölcse előrelátásának s a törvényességért vívott, megalkuvást nem ismerő dicső küzdelmének.

Azok közt, kik e küzdelemben segítettek, gróf Andrássy Gyula volt az első helyen. Az 1865-i országgyűlés alelnökévé választotta. Köszönő beszédében kifejtette, hogy mit tekint az országgyűlés főfeladatának. «Ki kell egészítenünk — úgymond — az 1861-i országgyűlés jogvédő munkáját, annak bizonyításával, hogy a nemzet joga egyszersmind a birodalom érdeke. A birodalom másik felének érdeke nem kívánja Magyarország meghódítását, hanem azt, hogy a jogait visszaszerzett ország segítségével elfoglalja az európai hatalmak tanácsában az őt megillető helyet».

Ezt a gondolatát már 1850-ben fejtegette az angol szemlében. Oly gondolat volt ez, mely természetesen fejlődött ki lelkében a szabadságharc eseményeinek és bujdosása benyomásainak hatása alatt. E gondolat latbavetésével gyarapítani kívánta Deák magyar közjogi érveinek súlyát.

Az 1866. február 8-i válaszfeliratba bele akarta iktatni, hogy Magyarország önállósága a monarchia nagyhatalmi állását is biztosítja. Andrássy indítványát Lónyay, Gorove Bezerédj is pártolták, de Deák nem fogadta el. Kifejtette, hogy a *pragmatica sanctióra* alapítottuk az alkotmány jogi védelmét. Már pedig ez az alaptörvény nem említi a hatalmi állást, csak a közös és kölcsönös védelem biztosítása magyarázható ki belőle. Nem volna tanácsos a feliratban oly célokat tulajdonítani a törvénynek, melyek abból világosan ki nem fejthetők. Különbben is a szó nem teremthet hatalmi állást, azt egészen más körülmények alapítják meg. Ausztria nagyhatalommá lett a *pragmatica sanctio* által, noha azt a szót a törvény nem említi.

Ezek az érvek döntöttek, Andrássy elejtette a módosítás szándékát.

De a monarchia világhatalmának jelentőségét a magyar érdekre nézve nem szűnt meg hirdetni. E kérdéstről nevezetes beszédet mondott a válaszfelirati vitában 1866. február 20-án. Hatásosan fejtegette, hogy Bach és Schmerling politikája a monarchiát kudarcokba vezette s hogy a monarchia

nagyhatalmi állását csak akkor erősítheti meg, ha a birodalom mind a két felében szabad alkotmány által vágyaikban kielégített nemzetekre támaszkodhatik. Ez érvekkel inkább a dinasztiaira és az osztrák közvéleményre akart hatni, semmint a magyar felfogásra. Jól tudta és tapasztalta is, hogy az intéző körök a nagyhatalmi érdekből merített érveket szívesen hallgatják, ellenben a magyar törvények paragrafusait hamar megúnják. Andrassy politikai hitvallása nem különbözött a Deákétól. Képviselői programbeszédében ezt mondta: «Én is mindenekelőtt az alkotmányos minisztérium és az alkotmányos megyék visszaállítását fogom követelni, minthogy ezen törvényes közegek nélkül a kiegyenlítés kérdésének még megkísérlését sem tartom lehetőnek».

Deák is így gondolkodott. De Andrassy és néhány politikai barátja nem voltak megelégedve Deák taktikájával. Úgy hitték, hogy a párt vezére nem akarja észrevenni a nagy különbséget 1861. és 1865. közt. 1861-ben a fejedelem az egységes birodalomnak akart ura lenni, 1865-ben azonban elismerte a *pragmatica sancti*ót, mint jogalapot. És Andrassyék felfogása szerint az ellenzéki hang az 1866-i feliratban mégsem volt enyhébb, mint az 1861-ben. Zsörtölődve emlegették, hogy a kor új módszereket követel, a csupa «negatívum» nem elég, a feliratban több pozitívum volna a helyén.

Deák azután meglepte ifjabb híveit a «pozitívummal», midőn 1866-ban a 67-es bizottság kiküldését indítványozta.

A 67-es és 15-ös bizottságoknak Andrassy volt az elnöke. Nem csupán elnökölt, hanem tüzetesen hozzá is szólt a kérdésekhez. Segített Deáknak a dualizmus alkotmányának felépítésében, a delegációk szerkezetét úgy vették fel a bizottságok munkálataiba, ahogy Andrassy és Deák megállapodtak eziránt még 1865-ben. De az egész nagy szervezet Deák intézményeket alkotó szellemének műve.

Andrassy szerette volna siettetni az alkotásnak életbe léptetését. Ellenezte a képviselőház elnapolását a porosz háború kitörésekor. A königgrätzi esata után a király Andrassyt is hívatta ugyanakkor, mint Deákot. Andrassy nem tudta, hogy Deák kihallgatása megelőzte az övét. A király előtt a magyar követelésekről ugyanazt mondotta,

amit Deák. Csak annyiban különböztek, hogy Deák nem ajánlotta a rendszerváltozást a békekötés előtt, Andrassy ellenben a rögtöni változást ajánlotta. A király nem szólította fel akkor Andrassyt a kormányalakításra, mert a közvetlen teendőkre nézve Deák tanácsait fogadta el. A békekötés után pedig Beleredi és Majláth tanácsai kötötték le az uralkodó figyelmét.

De Andrassy lojális válasza a magyar követelések ügyében éppoly mélyen hatott a királyra, mint Deák nyilatkozata. A király igen megkedvelte Andrassyt, szerette hallgatni szellemes ötleteit s találó hasonlatait, megbecsülte nyíltságát, ítélete erejét, hű ragaszkodását és férfias határozottságát. A kiegyezésnek a régi megszokott osztrák felfogástól eltérő pontjait Andrassy fogadtatta el a királlyal. Ezért mondotta Deák Ferenc pártjának 1867-i konferenciáján, hogy «Andrassyt az Isten kegyelméből nekünk adott providenciális férfinak tartom».¹

Teljesült tehát Széchenyi jóslata. Andrassy miniszterelnök lett és Deák indítványára I. Ferenc József megkoronáztatása végett az országgyűlés Andrassyt bízta meg a nádori teendőkkal.

A június 8-i koronázás Ferenc Józsefet mélyen meghatotta. Még másnap is a bajor követ előtt megindultan beszélt a nemzeti lelkesedésnek szívreható jeleneiről. «E jelenetekben — mondotta a koronázott király — felismerhető a magyarok élénk s erős monarchikus érzése, melyet bizonyos régi s újabb időből származó hozzátelemek némelykor elhomályosítanak s elborítanak. Ez érzésből érthető az, hogy a magyarok a koronázást oly rendkívül jelentékeny szertartásnak nézik. Híven és aggodalmasan tisztelik a régi szokásokat».²

E nyilatkozat tanúsága szerint I. Ferenc József nem bírta ugyan egészen elfelejteni a multat, de belátta, hogy tévedtek azok a tanácsosok, akik őt eddig a magyarság monarchikus és konzervatív érzéseiben kételkedni tanították.

¹ Könyvi közleményei *Deák F. beszédei* III. és IV. kötetében.

² Gróf Bray jelentése (1867. június 11. Müncheni Állami Levéltár).

V.

Érdeklődés a művészet és a tudomány iránt.

Andrássy alig három hónappal miniszterelnöki kinevezése előtt lemondott a Szépművészeti Társaság elnökségéről. 1861. augusztus óta volt a Társaság elnöke. Szívesen vállalta az elnökséget, mert igen szerette a képzőművészetet. Ifjúkorában szeretett rajzolgatni határozott tehetséggel, mely nem volt elég erős, hogy alkotásokra ösztönözze, de nagyon élénkítette fogékonyságát a művészi szép iránt. A Társaság neki köszönhette, hogy alapszabályait a király megerősítette 1863-ban. Pénzzel is támogatta a Társaságot és munkára buzdította, midőn hivatásának nagyságát fejtegette az 1864-i közgyűlést megnyitó beszédében. A művészek és műkedvelők erejének összpontosítása, a művészet emelése és terjesztése — ez volna a beszéd szerint a Társaság feladata. Továbbá egy festőakadémia felállítását is sürgette. «A művészet terén nem szabad», — úgymond — «elmaradnunk a többi művelt nemzet mögött, sőt feladatunk a civilizáció egyéb eszméivel egyetemben a művészetet is terjeszteni a világ ezen részén». Nem kételkedik a sikerben, mert már eddig is vannak hazánkban jeles tehetségek s így teljesülni fog a társulat végecélja, mikor majd eléri azt, hogy egykor Pesten látjuk felállítani a művészet utolsó iskoláját kelet felé. E cél elérésére felajánlotta közreműködését a társulatnak.

Mint minden más ígését, ezt is teljesítette. A társulat első kiállításán az első nagyobb képet, Madarász *Báthory Erzsébet*-jét ő vásárolta meg. A társulat egyetlen kiállítását sem mulasztotta el megtekinteni. Négy nappal utolsó utazása előtt is meglátogatta a Műcsarnokot.

Munkácsy tehetségét már akkor felismerte, mikor még nem volt nagyhírű mester. A magyar genreképet, melyet Munkácsy 1869-ben festett, Andrássy megvásárolta ugyanabban az évben. Több magyar festő képét szerezte meg, közöttük Zichy, Székely és Mészöly egyes képeit. Sikeresen megszereznie Rembrandt ifjúkori önarcképét is.

Szeretettel és hozzáértéssel igyekezett terjeszteni nálunk a festészet kedvelését és ápolni a magyar festők érdekeit.

A szellemi kultúra egyéb területeire is kiterjedt ösztönző és gondozó figyelme. Liszt Ferenc hálásan emlékezik meg Andrássyról, neki tulajdonítván azt, hogy Magyarországon tölthette élete estéjét. Az ő miniszterelnöksége alatt rendszerezítette a törvényhozás a M. Tud. Akadémia országos segélyét. 1876-ban igazgató tagja lett az Akadémiának s mikor Bécsből visszaköltözött Budapestre, sokszor hallatta döntő szavát az akadémiai tanácskozásokon. 1888-ban tiszteleti tagja lett az Akadémiának, sokszor látogatta az üléseket 1889-ben szó volt elnökké jelöléséről, de akkor már egészségi állapota miatt nem vállalhatta el a jelöltséget.¹

A magyarságot az európai kultúra legszélsőbb őrszemének tekintette Kelet felé s így a magyar tudomány és művészet ápolását a nemzeti becsület követelményének érezte.

VI.

Miniszterelnökség.

Midőn Deák 1866. július 19-én a király előtt gróf Andrássy Gyulát jelölte miniszterelnöknek, jól tudta, hogy olyan férfit ajánl, aki majd életbelépteti a kiegyezést s meg is védi a különböző irányokból várható támadások ellen.

Az új miniszterelnök elfogadtatta a törvényhozással az 1867. XII. törvénycikket. De ezzel még nem lépett életbe a kiegyezés. A törvény kijelöli az életbeléptetés feltételeit. Megállapítja, hogy a közös ügyek költsége számának, vagyis a quotának, továbbá az államadósság törlesztési módjának

¹ Andrássy beszéde 1864. április 17-én (Lederer I.). Szente-csányi Miklós: *Visszapillantás az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 100 éves múltjára* (Művészet, 1911.). Pauier Ákos: *Liszt Ferenc gondolatvilága*. Budapest, 1932., 35. l. — Akadémiai Értesítő, 1891., 88. l. Petrovics Elek hozzám juttatott nagybecsű közleményeit Andrássynak érdeklődéséről a művészet iránt, bőven, néha szó szerint is felhasználtam. Fogadja lekötelező készségéért ezúton is hálás köszönetemet.

meghatározása, a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése, az osztrák parlamenti kormány megalakítása s a közös minisztérium kinevezése kell, hogy megelőzzék az első delegációk összehívását. E testületek hivatva voltak a közös ügyek kezelésének ellenőrzésére, összehívásukkal lépett életbe a kiegyezés.

A közös minisztérium kinevezése, az osztrák parlamenti minisztérium megalakítása s az említett törvények szentesítése után 1867. végén felhívta Andrassy az országgyűlést, hogy válassza meg az első delegáció tagjait.

Ez eredmény nem volt egyedül Andrassy érdeme. De az ő munkája volt az irányítás, s a részletekbe is szerenéses kézzel avatkozott. Az államadósság terhének felosztásában a praecipuum, vagyis az ausztriai tartományok előzetes megterhelése, Andrassy gondolata volt. E szerint a 3 milliárdnyi államadósság egyhatodával, azaz 500 millióval az osztrák tartományokat terhelte meg s ez összeg kamatait a magyar járulékokból előzetesen levonták. Míg a magyar állam 30%-nyi kvótát fizetett a megállapodástól számítva tíz évig, az államadósság törlesztésére állandó összegben megállapítva, alig 21%-ot vállalt a kamattelherből.¹ A kiegyezés műve ezek után is kiegészítésre szorult. Az 1867. XII. törvényeikk intézkedett a monarchia hadseregéről, de akkor már a régi osztrák hadsereg átalakulóban volt. Az 1866-i katasztrófa után lehetetlen volt a hadsereget régi szervezetében meghagyni. Át kellett azt alakítani az általános hadkötelezettség alapján, közös hadsereggé. Báró John, hadügyminiszter reformtervébe fel volt véve a népfölkelés is, mint második vonal a működő nagy hadsereg mögött. Ez a tervezett második vonal ébresztette fel Andrassyban azt a gondolatot, hogy honvédséget kellene szervezni a magyar királyságban s ennek megfelelően a Landwehrt Ausztriában a második vonal betöltésére. Andrassyt e gondolat megvalósítására ösztönözte a kegyelet a 48-as honvédség iránt s

¹ 29.188.000 forint. L. Lederer kitűnő kiadványának I. kötetét, 281. l. azután Csengery hátrahagyott iratait. 143. l. és Wertheimer I. 306.

az a politikai megfontolás is, hogy a magyar közvéleményben a honvédség feltámasztása a kiegyezés iránt kedvező hangulatot fog kelteni. Az osztrák tábornoki kar azonban nem tudta felejtetni mindazt, amire a honvéd neve emlékeztette. Azt hitte, hogy a honvédsereg felállítása a közös hadsereg meglazítására, sőt forradalomra is vezethet. A király sem fogadta szívesen Andrassy javaslatát. Az új miniszterelnök, ki a honvédelmi minisztérium vezetésével is meg volt bízva, nehéz küzdelem árán vívhatta ki a magyar nyelven vezetett honvédség intézményét. Sikerének oka abban rejlett, hogy meggyőződésének erélye, nyíltsága és szellemi felsőbbbsége részére hajlították a nem magyar miniszterek és katonák akaratát is. Egy minisztertanács után írta róla báró Becke, osztrák pénzügyminiszter: «Gróf Andrassy az utolsó minisztertanácsban a véderőjavaslat és a cím kérdésében megint teljes csodálatomat keltette fel. Nagy államférfi s éppen olyan jó magyar hazafi, mint hű barátja a császárnak és a monarchiának.»¹

Ezt a hűséget Ferenc József kiérezte Andrassy viselkedéséből s ezért fogadta el oly indítványait is, melyekkel nehéz volt megbarátkoznia.

Ilyen volt a katonai határőrség polgárosítása. A határőrség katonai szervezetének felbontását Albrecht főherceg határozottan ellenezte. Nagyra becsülte a határőrök katonai erényeit és kipróbált dinasztikus hűségét. A felsőbb katonai körök, különösen a horvát eredetű tábornokok Albrecht főherceggel együtt a katonai határőrszervezet felbontásának gondolatát a monarchiát veszélybe döntő újításnak hitték. Andrassy azonban nem akarta tűrni azt, hogy a magyar szentkorona területének e jelentékeny része a közös hadügyminisztérium hatósága alatt maradjon. A király nagyon kedvetlenül fogadta Andrassy előterjesztését. Harmadfél

¹ Becke levelét Kónyi közli *Deák Beszédei* V. k. 142. l. Az új honvédség keletkezését kiadatlan iratok alapján érdekesen beszéli el Gyalóky Jenő: *A honvédség megalakításának előzményei* című értekezésében (Berkó István: *A m. kir. honvédség története*. Budapest, 1928. 13. l.).

óráig vitatkozott vele kelletlenül s érzéketlennek mutatkozott Andrassy érveivel szemben. Aznap a delegációs udvari ebéden a király nem szólította meg Andrassyt. Másnap azután mégis hívatta. Újra meghallgatta kívánságát és belátta az újítás ellen nyilatkozó aggodalmak aseptalanságát. 1869. augusztus 19-én megjelent a királyi rendelet, amely megindította a határörvidék polgárosításának folyamatát. A rendelet kiadása előtt s után még sokáig küzdött Andrassy a katonai körök makaessága ellen, de a királyi szó szentségére támaszkodva győznie kellett. Csak 1882-ben fejeződött be a polgárosítás nagy munkája.¹

A határörvidék polgárosítását magyarok és horvátok egyaránt óhajtották. Magyar felfogás szerint a határörvidék bástyája volt a reakciónak. «Jellačićok mindig támadhatnak, míg a határörvidék fennáll!» — mondotta Csengery Antal. A horvátok pedig örültek annak, hogy a reform gyarapítja területüket. A közös óhajlás többször felhangzott az 1868-i horvát-magyar országos küldöttségek tárgyalásai közben. Már 1866-ban voltak ilyen küldöttségi tárgyalások. Andrassy akkor a horvát nemzeti párt követeléseit nagy részét elfogadta volna azért, hogy az alkotmány helyreállítása végett a magyar-horvát egységre támaszkodják. De akkor a Belcredi Majláth-kormány nem igen óhajtotta a horvát-magyar egyeztetést s így felbátorodva, a horvátok nagyon sokat kívántak. Horvátország követői nem jelentek meg a koronázáson, de a koronázás után sikerült unionista többséget választatni a zágrábi tartománygyűlésbe. 1868-ban már változott körülmények közt újították meg az országos küldöttségek a tárgyalásokat. Deák most is hajlandó volt tágkörű autonómiát ajánlani a horvátoknak, még a pénzügyi téren is. E gondolat ellen Andrassy és Lónyay tiltakoztak; Andrassy kifejtette, hogy a teljesen autonóm Horvátország példája rosszul hatna Ausztriára. Erősítené ott a dualizmus veszélyes ellenségét, a föderalizmust. Deák nem így gondolkodott, a horvátoknak olyan autonómiát akart adni, melyet az unio-

¹ Lederer id. kiadványa és Wertheimer, *Andrassy élete* I. (394—412) alaposan tárgyalják a polgárosítás történetét.

nisták is sokallottak, mert attól félték, hogy Deák nagylelkűsége a horvát szélsőségek malmára hajtana a vizet. Csengery is tartván ettől, nagy kímélettel és ügyességgel győzte meg Deákot Andrassy politikájának célszerűségéről. Így azután megkötötték az 1868-i magyar-horvát egyezményt. Deák szavai szerint ezáltal a magyar korona országainak egysége helyre volt állítva a dualizmus rendszerében a király többi országával szemben. Andrassy 1870. június 4-én a Zrinyiek korára emlékezve mondotta: «Horvát vagyok, épp úgy, mint magyar.»¹

A horvát s magyar országos küldöttségek tárgyalásain a felek nem egyeztek meg Fiume hovátartozása felől. A horvátok Fiumét maguknak követelték, a magyarok pedig Mária Terézia diplomájára és az 1807-i törvényre hivatkozva, nem akarták a magyar korona e «fényes boglárát», mint Szalay László nevezte Fiumét, átadni a horvátoknak. Bonyolította a helyzetet, hogy Fiume lakossága türelmetlenül várta azt az időt, mikor mint «külön test» Magyarországhoz kapcsolhatnák. Andrassy nem kívánta elsietni a döntést, kímélni akarta a horvát érzékenységet, a magyar királyság jogának sérelme nélkül. Újabb országos küldöttségek folytatták a félbenzakadt tárgyalásokat, de a horvátok bizonyos közoktatási és törvénykezési kérdésekben nem akartak engedni. Ezért Andrassy 1870-ben egyelőre kielégítő megoldásnak gondolta a provizórium kimondását. A magyar országgyűlés és a zágrábi gyűlés is elfogadták a tervet, amelynek értelmében némely kérdés függőben maradván, Fiume városa a magyar koronához kapcsolt területté lett. A király 1870. júliusában Andrassy ajánlata szerint kinevezte gróf Zichy Józsefet fiumei kormányzónak.²

Erdélyben is voltak az abszolutizmusnak olyan maradványai, melyeket a nemzeti kormány köteles volt eltávolítani.

¹ Andrassy beszéde (Lederer II. 30.) Deák szavait Csengery említi. Általában Csengery értékelése: *A horvát kiegyezés története* igen becses forrása a kiegyezés történetének. Id. Iratai (179. és kk.).

² Lederer id. kiadványa, Wertheimer I. 382—392. Csengery id. m. és Radich Ákos: *Fiume közjogi helyzete*. Budapest, 1883.

Ott még 1869-ben is érvényben volt az osztrák sajtótörvény, sőt a gubernium is fennállott. Ez évben az erdélyi különlegességek nagyrészen eltűntek és a magyar kormány hatósága kiterjedt az egész Erdélyre.

Szóval 1870. júliusáig a kvóta meghatározása, az államadósság törlesztése módjának megállapítása, a közös hadsereg s a honvédség szervezése által a kiegyezés életbe lépett: a határőrvidék polgárosításának kezdete, a horvát-magyar egyezmény, Fiume bekebelezése, az erdélyi únió teljes megvalósítása által pedig az abszolutizmus idején megcsontított magyar terület épsége helyreállott.

E nagy eredményekről is elmondhatta Andrassy azt, amit 1848-ban jelentett megyéjének a korszakalkotó törvényekről: «Nem minden ez, mi az egész nemzet jövődjét magában foglalná, hanem alapjai jövődjé kifejlesztésének.»¹

«Ilyen alapoknak tekintette a kiegyezést és a terület épségét; ez alapokon akarta elősegíteni saját szavai szerint az országnak minden irányban való anyagi és erkölcsi fejlesztését.»²

Midőn feladatát így határozta meg, bizonyára újra át-érezte a lelki kapcsolatot a nagy nemzetnevelővel, aki első ifjúságában mélyebben hatott rá, semmint gondolta.

Az ő nyomdokain járt, mikor a Tudományos Akadémia anyagi támogatásának szükségét elismerte s kivált mikor a fővárost fejlesztette. A főváros fejlesztésének költségeiről lévén szó a képviselőházban, a szélsőbali pártvezér, akinek neve után a főváros egy utcája van elnevezve, catói szigorral vetette szemére a miniszterelnöknek, hogy a vidéki adózókkal akarja megfizettetni egyes fővárosi utcák világítását és kivezését, Andrassy azonban, aki még mint bujdosó látta, miként alakultak át Haussmann rendelkezésére a párizsi szűk és szennyes utcák széles boulevardokká és mennyire szépült Bécs városa 1865-ben a Ringstrasse megnyitása által, úgy gon-

¹ Beszédék I. 91. l.

² Beszédék II. 329. Itt e szavakkal a megyék feladatait jellemzi.

dolta, hogy a főváros tisztaságának és esinosságának fokozása nemcsak városi, hanem országos érdek is. Ezért építtette a fővárosnak görbe, szűk és tisztátlan utcái helyére a Városliget felé vezető sugárutat, a mai Andrassy-utat s ezért állíttatta fel a Közmunkatanácsot, Budapest rendszeres és folytonos szépítése végett. Széchenyi nyomdokain járt Andrassy miniszteriuma akkor is, mikor az országos vasúthálózat kiépítéséhez fogott. Nagyjelentőségű reformmal fejlesztette Andrassy kormánya az igazságszolgáltatást azáltal, hogy elválasztotta a közigazgatástól. Az állami számvevőszék felállítása az új alkotmányos állam háztartásának tisztaságát s rendjét erősítő intézkedés volt. A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvényt Andrassy kezdeménye és felfogása szerint szerkesztették.

Mivel a törvény a régi vármegyét lényegesen átalakította, az ellenzék szemére hányta Andrassynak, hogy a kormány élére jutva, cserben hagyta régiebb eszméit. 1861-ben ugyanis Andrassy azt mondta: «míg a szabad választáson alapuló megyei rendszer fennáll, addig egy magyar sem fogja a kormány alkotmányellenes parancsait teljesíteni. Míg a hivatalok választás útján töltenek be, egy hivatalnok sem fogja végrehajtani a kormány törvénytelen rendeletét. Andrassy mint miniszterelnök sem változtatta felfogását a régi, az abszolutizmus-korabeli megye hivatásáról. De a törvényességre támaszkodó eréllyel lépett fel olyan megyék ellen, melyek a felelős parlamenti kormánnyal szemben úgy viselkedtek, mintha az abszolút kormánnyal volna dolguk. Mégsem akarta a reform által a megyéket megfosztani jogaiktól, de az 1870-i törvény által oly megyéket akart teremteni, melyek a jó közigazgatást ismerik el legfőbb céljuknak. Ilyen módon 1867. óta a magyar állam szervezése, anyagi és szellemi kultúrájának fejlesztése nagy lendülettel haladt előre. Somssich Pál, a Deák-párt klubjának elnöke, 1868. végén összehasonlítva az akkori állapotokat az 1864-ekkel, a kormány és a Deák-párt tevékenységéről azt mondta, hogy «azokat csak a szánandó vaklás nem látja, vagy a kaján irigység tagadja». Somssich kemény kárhoztatása azt az

ellenzékét sujtotta, mely Andrassy kormányát folyton támadta s hasznos munkájában néha akadályozta is. Nemzeti-színű jelszavak által népszerűsége mégis úgy növekedett, hogy az 1869-i választásokon a Deák-párt rovására számban gyarapodott, noha többségre nem jutott. Az ellenzéknek két ága közül az egyik, a szélsőbal, nem akart elismerni közös ügyet Ausztria és Magyarország közt, 48-asnak nevezte magát, de kissé hajlott 49 felé. Andrassy a szélsőbali szónokokkal szemben azt hangoztatta, hogy a Deák-párt az igazi 48-as. Hiszen ez a párt vívta ki a visszatérést a 48-as alapra és 67 csak kiegészítette a 48-as törvényeknek hiányos közjogi cikkeit. Ezt az egyszerű igazságot a párt vezetői vagy nem értették meg, vagy nem akarták megérteni. A helyett, hogy felvilágosították volna a választókat, azt hirdették, hogy az 1867-es kiegyezésben 48 nincs helyreállítva. Valóban — válaszolt erre Andrassy — 48 nincs visszaállítva, mert Erdélyben nem Janku uralg, mert Horvátország nem ellenséges tábor többé, mert a honvédség nem fog harcolni a közös hadsereg ellen, hanem azzal együtt védi Magyarországot és a monarchiát. És így magyarázta tovább népszerűen, hogy a 48 mennyire nincs helyreállítva. A szavalató hazafiságnak ez a gúnyos ostorozása nagyon tetszett azoknak, kik a politikai jelszavakat bírálni tudják. De a nép lelkében a jobbagyfelszabadító 48 iránt a kegyelet oly mély gyökeret vert, hogy az a párt, mely zászlójára a varázslatos évet írta, meg nem ingatható hívek nagy táborára számíthatott.

A balközép elismerte a közös fejedelmet, sőt azt is elismerte, hogy a *pragmatica sanctio* Magyarországot kötelezi bizonyos egyetértésre az osztrák állammal a hadi és külügyi kérdésekben, de a közös ügyeket nem akarta elismerni, hanem csak kölcsönösséget és egyetértő eljárást emlegetett. A valóságban mégis csak közös ügyeket a delegációk és közös minisztériumok mellőzésével oly bonyodalmas és célszerűtlen módon akarta elintéztetni, hogy annak alkalmazásából nem kölcsönösség és egyetértés, hanem széthúzás és összeütközés származtak volna. A szélsőbaltól tehát külön-

bözött a balközép, de a 48-as ellenállás emlékének ápolásával nem akart messze távolodni attól.

Szerenesétlenül hatott Magyarország fejlődésére, hogy a balközép a jól elintézett közjogi kérdések bolygatásában kereste ellenzéki feladatának teljesítését, a helyett, hogy a magyar társadalom anyagi és szellemi erejének fokozására keresett volna oly eszközöket, melyek a kormány figyelmét kikerülték. Andrassy figyelmeztette is az ellenzékét, hogy igyekezzék átalakulni, mert ha kormányra jut, kénytelen lesz programját egyszerűen elejteni, ami a közélet erkölcsi tisztulásának megrontása volna, vagy ha hű marad programjához, csak vészes rázkódtatások árán vehetné át a kormányt.

A balközép különösen a delegációkat és a közös hadsereget bírálta. A delegációkról úgy beszélt, mintha Schmerling birodalmi parlamentjének volnának előkészítői, vagy éppen megvalósítói. Andrassy többször fejtegette, hogy a delegációk igen alkalmasak a közös ügyek kezelésének ellenőrzésére. Nem törvényhozó testületek, hanem azoknak kiküldött bizottságai. Hatáskörüket törvények szabályozzák. A közös hadsereg helyett a balközép is az önálló magyar hadsereget szerette alkalmasnak követelni.

Andrassy kifejtette, hogy a közös hadsereg Magyarország és a monarchia érdekeit a siker nagyobb eshetőségével védheti, mint a külön osztrák és külön magyar hadsereg. Ez a két hadsereg ellentétes érzületű nemzetiségekből alkotva, inkább veszélye, mint védelme volna a monarchiának. A magyar nyelven vezetett honvédség enyhíteni van hivatva a magyarságnak azt a fájdalmas érzését, hogy az önálló hadseregről le kell mondania. Ezt a honvédséget fejleszteni kell, de nem külön hadsereggé, mert hivatása az, hogy a közös hadsereggel együtt harcoljon hazájáért és a monarchiáért. Nem kell azt hinnie az ellenzéknek, hogy a monarchia felbomlása Magyarország önállóságát biztosítaná. Akik ezt a felbomlást kívánják, nem a magyarság érdekeit akarják szolgálni. Ily gondolatokkal verte vissza Andrassy az ellenzék támadását igen nagy sikerrel. Pedig oly szónokok

ellen harcolt, akik a könnyű szónoki fogásokban, az üreséget eltakaró frazeológiában, a szavakba kapaszkodó polémia leleményességében felülmúlták őt. Kállay Béni, Andrássy bizalmasa és hű tisztelője, igen tartalmas Emlékbeszédében ezt írja: «A hangzatos mondatok, a zengzetes nyelv, a folyékony előadás adományát megtagadta Andrássytól a természet, azt az adományt, amellyel a nagy szónokok lelkesedésre ragadják a hallgatóságot. De midőn beszélt, bármily nehézkesen törtek is elő a szavak, csakhamar mindenki érezte, hogy amit mond, az a legbensőbb meggyőződésből fakad.»¹

Beszédeinek olvasói is érzik azt, amit hallgatói éreztek. Miniszterelnöki beszédei a logikai erő és a meggyőződés bensősége által hatnak. Andrássy annyira meg volt győződve a kiegyezés nemzeti értékéről, hogy az ellenzék nagyvezéreinek a kiegyezést ócsárló kritikáira nyíltan válaszolhatta: ezt az urak maguk sem hiszik. Az igen érzékeny urak panaszkodtak, hogy Andrássy gyanúsítja őket. De később, mikor a viszonyok ereje és a jobban elmélyedő önbírálat őket is a kiegyezés táborába szólították, el kellett ismerniök, hogy Andrássy nem gyanúsított, hanem élesen látott. 1867. után valóra vált az, amit Széchenyi megjósolt: ha «szünkön járunk, — így szólt — a magyar lesz a monarchia vezető nemzete.» És a baloldali vezérek mégis folyvást a közjogi alapot bolygatták. Mennyi drága időt fecséreltek így el s mennyi veszély felé sodorták a nemzetet. Andrássy lelkében e politika láttára felgyülemlett a nemes harag, mely néha a gúny nyilaival sebezte az ellenfélt, máskor lesújtó s nagy szónokokhoz méltó pátoszban tört ki. El nem hallgathatunk néhány példát. Egyszer az ellenzéki programról azt mondta: a legjobb tulajdonsága az, hogy lehetetlen. Máskor a reakciót emlegető képviselőket így gúnyolta: «Igenis, van reakció, csak hogy nem ott, ahol keresik. A reakció most a szélsőségekben van, néha vörös tollat visel». Joga volt

¹ Kállay Béni: *Gróf Andrássy Gyula emlékezete*. Akadémiai Értesítő II. 1891. 337. l.

ily iróniára, mert a felsőbb katonai körök összmonarchiára hajló reakcióját könnyed kézmozdulattal szokta elintézni, támaszkodva a böles király jóváhagyására.

A komoly veszélyt az ellenzék bomlasztó izgatásában látta. Hiába magyarázta a szavaikat és tetteiket meg nem fontoló ellenzéknek, hogy épp a nagy államok keletkezése idején szüksége van a magyarságnak az osztrák-magyar monarchia fennmaradására, nehogy az egyedül maradt magyarság a nyugati vagy a keleti szomszédos nagyhatalom vonzókörébe jutva, elveszítse állami önállóságát.

Midőn 1870. november 23-án a képviselőház ülésén szóba került a francia katasztrófa és Tisza Kálmán a francia miniszterek tehetetlenségét emlegetve, célzott a magyar kormányra, Andrássy így válaszolt: «A képviselő úr Franciaországot látszott szem előtt tartani, midőn a miniszterek tehetetlenségéről mondtakat ide is kívánta alkalmazni. Nézetem az, hogy abban az országban a bajok egyedüli oka nem az volt. Voltak ott különböző kormányok, többekévébbé tehetségesek... de ezekkel szemben mindig csak oly oppozíció volt, mely csupán a negatív terén mozgott, melynek pozitív programja nem volt soha, mely sohasem kereste a veszély okát a főnnálló nehézségekben, az európai helyzetben s mások erejében, hanem csak egy programot ismert, mely röviden abból áll: minden jó lesz, ha ott, ahol ők vannak, mi leszünk. De programot, mely azt, mit a kormány hibázott, jóvátette volna, mely reformálta volna a nemzetet, mely túlzott ábrándok helyett csak a valóságot mutatta volna az országnak, nem terjesztett be. Nem a miniszterek tehetetlensége tehát az egyetlen veszély, hanem én egy más veszély jeleit is látom, mely abban állana, ha nálunk azt a politikát utánoznák, melynek alapja a túlbizakodottság, jellemző vonása a főnnálló viszonyok ignorálása, kiinduló pontja a taps és eredménye a könnyek.»

A beszédnek egy hallgatója ezt írja: «Míg a többség riadó helyeslésben tört ki, az ellenzék szemmelláthatólag meggörnyedt a jellemző szavak megsemmisítő súlya alatt.»

Így építette a nagy miniszterelnök az egyik kezével az új Magyarországot azon az alapon, melyet megteremtteni

segített, míg másik kezével védelmezte magát az alapot, hogy ki ne rántsák lába alól s ne sodorják az örvénybe az alappal együtt az ország jövőjét. De 1871. novemberében utódjára kellett bíznia ezt a nehéz munkát, mert akkor a király külügy-miniszterré nevezte ki nagyrabecsült tanácsosát.¹

VII.

Az 1870-i közös minisztertanács és a Hohenwart-válság.

A volt forradalmi diplomatának, majd éveken át bujdosónak a külügyi politika megfigyelése úgyszólván mindennapi kenyeré volt. A miniszterelnöki hivatal a kötelességérzet erejével fokozta a régen megszokott érdeklődést. 1867. március 14-én tette le az esküt Andrassy minisztériuma és két hét múlva Lónyay Menyhért ezt írta nagybecsű naplójában: «Nevezetes körülmény, hogy Andrassy befolyást kezd gyakorolni a külpolitikára. Ő ajánlotta, hogy Ausztria ne csatlakozzék erősen Napoleonhoz, de menageirozza a porosz alliancét».²

Andrassy tehát már 1867-ben oly politikát ajánlott, mely nem csatlakozik feltétlenül a két ellenséges hatalom egyikéhez sem, de mégis inkább a porosz felé hajlik.

Ez a felfogása lényegében nem változott akkor sem, mikor a francia-porosz háború kitörésekor Bécsbe hívták, hogy részt vegyen az 1870. július 18-i közös minisztertanácson. A nevezetes minisztertanács, melyen a király elnökölt s Albrecht főherceg is megjelent, hivatva volt dönteni a felett, hogy a kezdődő nagy mérkőzésen hol foglaljon helyet a monarchia. Beust külügyminiszter azt ajánlotta, hogy a monarchia várakozó állást foglaljon el, azaz szabad legyen a keze a közbelépésre, ha a monarchia érdeke úgy kívánja

¹ A fentiekben nagy hasznát vették a Lederertől kiadott *Andrassy Gyula Beszédei* két kötetének. A beszédekhez csatolt magyarázatok nagyon tanulságosak.

² Kónyi: *Deák Beszédei*. IV. kötet. 379. lapon.

Európa vezető köreiből ismeretes volt, hogy Beust titkosan alkudozott Napoleonnal s csak azt sajnálta, hogy a francia császár hamarabb bocsátkozott a háborúba, semmint ő azt éelszerűnek hitte. Ezért ajánlotta egyelőre a várakozást. Kuhn altábornagy, a hadügyminiszter, türelmetlenebb volt. Az ő felfogása szerint a franciákkal egyesülő osztrák-magyar hadsereg legyőzheti a porosztól vezetett német hadsereget. Már pedig az szükséges volna, mert, amint más alkalommal, fejtegette, ha Németország egyesül porosz vezetőség alatt előbb vagy utóbb a birodalomhoz csatolja Ausztria német tartományait, megsemmisíti Magyarországot és előre tolja hatalmát a Duna torkolatáig. A király és Albrecht főherceg éppoly kevésbé szerették a porosz hegemoniát Németországban, mint Kuhn, de nem akarták elhamarkodni a közbelépést.

Andrassy egyetértve Potockival, az osztrák miniszterelnökkel, a semlegesség kinyilatkoztatását ajánlotta. Azonkívül indítványozta a részleges mozgósítást, hogy ezáltal bizonyos meglepetéseknek elejét vehesse a monarchia. Andrassy egyenlően tisztelte a német és francia kultúrát, de Napoleon megbízhatóságát kevésbé becsülte. Nem kívánta a franciák győzelmét, mert attól tartott, hogy ezáltal az osztrák ház németországi ambíciói felelednek és a magyar kiegyezést veszély fenyegetné. Azonban a porosz győzelmet sem hitte örvendetes eseménynek, mert a porosz-orosz barátságot a monarchiára, s különösen Magyarországra nézve, veszélyesnek hitte a szláv alattvalók és a balkáni államok vágyainak élesztése miatt. A részleges mozgósításnak is az lett volna a főcélja, hogy Magyarország rögtön ellenállhasson, ha Oroszország a nyugati háború közben zsákmányt akarna szerezni keleten.

Andrassy nehezen határozta el magát ez indítványokra. A minisztertanács megnyitása előtt mondotta, hogy soha még ily nehéznek nem érezte a felelősség terhét. De érveit oly erősek voltak, hogy lényegükben az ő indítványai győztek. A monarchia ezáltal nagy veszélytől szabadult.

Andrassy tekintélye új próbának volt kitéve a következő 1871. évben a Hohenwart-válság által. Hohenwart osztrák

miniszterelnök az osztrák belpolitika legnehezebb problémáját, a cseh kérdést akarta gyökeresen megoldani. A cseh állam önállóságát oly mértékben akarta biztosítani, hogy ezáltal megingott volna a dualizmus, mely az osztrák-németek és magyarok politikai felsőbbbségének paritására volt alapítva. Beust és Holzgethan is elleneztek Hohenwart terveit, de érveik nem győzték meg az uralkodót. Nagyon is szerette volna csillapítani a cseh nyugtalankodást, Andrássyt is kedvetlenül hallgatta, mikor Hohenwarttal vitatkozott előtte. Némi habozás után mégis Andrássy előadása értelmében döntött.

Beust tekintélye már e döntés előtt is meggyöngült és az uralkodó vele érezte rosszkedvét, midőn Hohenwart tervét kénytelen volt elejteni.

Nagy jelentősége volt Andrássy kinevezésének. Jele volt ez annak, hogy Ferenc József lemondott Sadova megtorlásáról, midőn a monarchia politikájának vezetését arra a miniszterre bízta, aki a legutóbbi válságban megbuktatta a megtorlás gondolatát.

VIII.

Keleti politikájának alapgondolata.

Kállay Béni írja Andrássyról, hogy a keleti ügyekben fejtette ki a leginkább szembetűnő tevékenységet.¹

A nagy keleti tevékenység okát megmagyarázta Andrássy 1878-ban gróf Stolberg bécsi német nagykövetnek a következő szavakkal: «A monarchia az 1866-i politikai változások után arra van utalva, hogy Keleten uralkodó állást foglaljon el.»²

Ez a nyilatkozat könnyen félreérthető. De nem értjük félre, ha arra gondolunk, hogy gróf Andrássy meg volt győződve a magyarság és a monarchia érdekeinek azonosságáról.

¹ Akadémiai Értesítő, 1891., 345. l.

² *Die Grosse Politik*, Bd. II., 191. l. Ugyanezt mondta Nowikownak is 1876-ban (Gorjanow: *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910., 317. l.).

Osztozott azoknak a véleményében, akik azt hitték, hogy a török birodalom európai alkatrészei a belső zavarok és a külső nyomás együttes hatása alatt fel fognak szabadulni a török uralom alól. És akkor nagyobb délszláv államok szomszédsága fenyegeti majd az egész monarchia nyugalalmát. Ez az eshetőség egy Oroszország ellen vívott szerencsés háború által volna kikerülhető. De ez a háború aligha lenne szerencsés, mert gróf Bylandt-Rheidt mondása szerint igen nagy a különbség a két birodalom lakosságának szám-aránya közt. Oroszország félmillió embert veszíthet évenként több éven át, a nélkül, hogy ki volna merülve. Az osztrák-magyar monarchia pedig hamarabb kimerülne, még ha sikerülne is egy szövetséges hatalom vállára hárítani a háborús teher egy részét. Veszteségei így sem volnának arányban a különben is kétséges nyereséggel.

Egyszerűbbnek látszott kerülni a háborút s a diplomácia békés fegyvereivel kivívni Bosznia és Hercegovina birtoklását. E két tartomány birtoklása megakadályozná a délszláv államok nagyobbodását. Ezáltal egy orosz támadás ellen a védelem a monarchia és a török birodalom megmaradt része javára egyaránt könnyebbednék. Külön magyar szempontból a két tartomány elfoglalása még azért is kívánatos volt, mert a török elnyomás alatt selymződő boszniai keresztények szenvedései és nyugtalansága élesítették a zágrábi tartománygyűlés ellenzékének gyűlölködését a magyar kormány ellen. Ez okok együttevén Andrássyban már miniszterelnöksége idején megérelelték azt a meggyőződést, hogy a monarchiának Boszniát és Hercegovinát el kell foglalnia.³

³ Andrássy keleti politikájáról lásd Kállayt kívül Balanyit György: *Id. gróf Andrássy Gyula szerepe a Monarchia történelmében*, Budapest, 1924. című kitűnő tanulmányát, továbbá ugyancsak Balanyinak cikkét a *Szabadság* 1910. november 29-i számában. Lásd még az Andrássyról írt névtelen nekrológot az Akadémiai Értesítő 1891. 85. l. Hogy Andrássy már miniszterelnöki éveiben is gondolt Bosznia és Hercegovina elfoglalására, azt Halász Imrénék, a kiváló publicistának *Bismarck és Andrássy*, Budapest, 1913. című rendkívül tanulságos könyvéből tudjuk (lásd: 125. és 192—93. lapokat). Bylandt-Rheidt mondását Monson budapesti angol konzul jelenti (Hegedűs Lőrinc kiadása. *Századok*, 1937., 608. l.).

Nem a középkori magyar királyság emléke esábjította a keleti hódításra. Említette ugyan a delegációkban a Hunyadiak korát, midőn politikáját a hagyományok eserbahagyásával vádolták, de az csak szónoki fordulat volt. Fiatal korában a hazafias szenvedély kormányozta sorsát s élete akkor romantikus színben tűnt fel, de már az 1861-i felirati vitában azt mondotta: «Nem szándékom a multat feleleveníteni, mert elvem, hogy politikában a szenvedély csak akadály, melyet az ész mellőzni rendel». ¹ — Akkor a mult kellemetlen emlékeit akarta mellőzni az ész uralmának kedvéért, de bármennyire szerette a dicső mult emlékeit, politikai terveinek lelkiismeretes, néha idegeit is kifárasztó mérlegelésében azokat sem engedte uralomra jutni az észszerűség rovására.

Az egykorú körülményekből merítette felfogását a két török tartomány sorsáról, függetlenül a bécsi udvari és katonai körök hangulatától.

E körök már 1866. előtt is óhajtották Bosznia és Hercegovina elfoglalását. Radetzky 1856-ban kifejtette, hogy a két tartományra szüksége van Ausztriának Isztria és Dalmácia biztosítása végett. Tegetthof a 60-as években ugyanezt a véleményt hangoztatta. Természetes, hogy a két hősnek szava mélyen hatott az uralkodóra. Fokozta a hatást az 1866-i események után az a vágy, hogy a nyugati veszteségekért kárpótlást találjon a Keleten. 1869. elején a kitűnően értesült báró Orczy Béla ezt írja naplójába: «A császárt Bosznia és Hercegovina megszerzésének gondolata egészen áthatotta». ²

Andrássy nem ellenezte a gondolatot, midőn átvette a külügyminiszteri hivatalt, de türelemre intette a heveskedő generálisokat. Mollináry tábornagy már 1871. novemberében szeretett volna bevonulni Törökországba Bosznián át Szalonikiig, de Andrássy azt felelte neki: «Mi a Keleten nem háborúval, hanem békés úton akarunk hódítani». ³

¹ A beszédéből vett idézet (*Beszédek*. Kiadja Lederer Béla) I., 137 l.

² Wertheimer, I., 460. és kk.

³ Hegedűs Loránt id. könyve 141. l.

E szavakban fejezte ki keleti politikája programját. Hódítás, de békés úton, azaz diplomáciai fegyverekkel. Külügyminisztersége kezdete óta úgy igyekezett rendezni a monarchia viszonyát a nagyhatalmakhoz, hogy jóideig leplezze végcélját és véráldozat nélkül, az érdekelt felek jóakaró helyeslésével vagy kénytelen belényugvásával hódítson.

A török birodalmat kénytelen volt esonkítani, de olyan tartományok elszakításával, melyek a birodalom béteg tagjainak voltak nevezhetők s könnyen kerülhettek oly ellenségek kezébe, akik e foglalást az egész török birodalom megszüntetésére használhatták volna.

IX.

A három császár szövetsége.

Andrássy néhány nappal kineveztetése után Schweinitz tábornoknak, a bécsi német követnek kijelentette, hogy a szoros együttműködés a német birodalommal alapja egész politikai rendszerének. A követ nem kételkedett Andrássy őszinteségében, hiszen már két év óta többször hallott ilyen nyilatkozatokat tőle. Bismarck e jelentésre azt válaszolta, hogy ő is hajlandó a maga politikáját úgy igazgatni, hogy karöltve haladjon az osztrák-magyar külügyminiszter politikájával. ¹ Andrássy örömmel hallotta ezt az üzenetet. Már 1848-ban dicsőítette azt a «népfajt, mely a löport és a könyvnyomtatást kitalálta» s azóta is, de különösen Sedan után azt vallotta, hogy a monarchia jövőjét leginkább a Németországgal kötött szövetség biztosíthatja. E tekintetben csak az igen szorosnak látszó porosz-orosz barátság nyugtalanította, hiszen a német barátságot különösen az orosz ellen várható segítség miatt becsülte nagyra.

Mivel e segítség nem látszott eléggé biztosítottnak, Andrássy más részről is óhajtotta azt megszerezni. Ezért fordult 1871. decemberében a bécsi angol követhoz, Lytton Bulwerhez. Jó egyetértést kíván a monarchia Angliával,

¹ Wertheimer, II., 18.

így szólt, hiszen államaink érdeke mindenütt egyező. Ha az orosz Indiát támadná, mi hátba támadhatjuk. Szövetségünk kívánatos lesz, mert hadseregünket ki fogjuk fejleszteni. Andrassy nem akart formális szövetséget kötni Angliával, csak jó barátságot kért tőle az oroszellenes közös érdek nevében. Az angol kormány szívesen fogadta Andrassy előterjesztését. Az izenetváltásból világos volt, hogy a két kormány együtt akar küzdeni Oroszország ellen, ha a körülmények úgy kívánják, de általában inkább diplomáciai fegyverekkel.¹

Egyelőre Andrassy diplomáciája oda irányult, hogy politikája iránt bizalmat ébresszen az orosz kormányban.

Sikerrel járt e törekvés a három császárnak 1872-i berlini találkozásán. Eleintén Berlinbe csak Ferenc Józsefet várták, de mikor a cár meghallotta, hogy az osztrák-magyar uralkodó találkozni fog a német császárral, megkérdezte a berlini udvartól, hogy őt nem látnák-e szívesen Ferenc Józseffel együtt.

II. Sándor ugyanis nagyon óhajtotta a három északi monarchiának egyesítését oly szövetségben, mely az európai békét biztosítván, a forradalmi próbálkozásokat lehetetlenné tenné. A dualisztikus monarchiában nem bízott, kivált Beust minisztersége idején, de mivel Andrassyról azt hallotta, hogy tervéi az orosz érdekkört semmikép sem sértik, nem akarta elmulasztani a berlini találkozást. E találkozáson a három állam miniszterei nem írtak alá semmiféle egyezményt. II. Sándor minisztere, herceg Gortsakow, mégis meg volt elégedve tapasztalataival. Andrassytól azt hallotta, hogy Ferenc József kormánya nem gondol a monarchia területének megnagyobbítására. Magyarország olyan megterhelt hajó, mondotta Andrassy, mely elsüllyedne, ha több teher rakodnék fedélzetére. Teljesen alaptalan az a hír, hogy a monarchia Bosznia és Hercegovina birtokára vágyódik. Gortsakow és Andrassy megegyeztek abban a felfogásban, hogy a török birodalom keresztény tartományainak kormányzásába a nagyhatalmaknak nem kell avatkozniok. Ha

¹ Wertheimer, II., 14., 15. ll.

lázadás támad a porta ellen, nem szabad segíteni a törököt a lázadás elfojtásában, még ha kérné is a segítséget.

A hiú és könnyen hívó Goresakow a berlini találkozás után nem kételkedett Andrassy orosz-barát érzelmeiben, de a ravasz Ignatiew tábornok nem bízott Andrassyban; «Nem mondott az le — így szólt — kalandos terveiről, csak időt akar nyerni színlelt barátságával.»¹

A cár nem elégedett meg két barátjának általános ígéreteivel. Szerződést akart kötni velük, I. Vilmos császár Bismarcktól és Moltkétől kísérve viszonzta II. Sándor látogatását 1873. májusában. A két fejedelem megbízta Moltkét és Berg orosz tábornagyot egy katonai egyezmény aláírásával. Ebben az egyezményben a két uralkodó kötelezte magát, hogy ha európai hatalom megtámadja az egyik szerződőt, a másik rögtön segítségére siet 200,000 főnyi sereggel. Hasonló egyezményt akart kötni a cár Ferenc Józseffel is, midőn 1873-ban a bécsi világkiállítás alkalmából szövetségeseinek vendége volt. Andrassy azonban nem akarta elvállalni a súlyos katonai kötelezettséget, mely híven teljesítve, veszélyes helyzetbe sodorhatta volna a monarchiát. Azt mondotta, hogy a monarchia mind a két felének alkotmánya lehetetlenné teszi az ilyen kötelezettség elvállalását.

Az egyszerű katonai egyezmény helyett a két uralkodó 1873. június 6-án Schönbrunnban oly szövetséglevelet írt alá, melyben a katonai kérdés így volt fogalmazva: «Ha e szövetség következtében katonai cselekvés válnék szükségessé, egy megkötendő különös egyezményben szabályozná azt a két szerződő uralkodó».

E schönbrunni egyezményhez Vilmos császár is csatlakozott október 22-én s II. Sándor örömmel fogadta a hozzájárulást. Így a három császár szövetségének oklevele lényegében Andrassy felfogása alapján volt szerkesztve.²

Andrassy 1874. februárjában Szent-Pétervárra utazott I. Ferenc József kíséretében.

¹ *Die grosse Politik*, I., 198—201. és Gorjanow: *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910., 305—307. ll.

² *Die Grosse Politik*, I., 202—207. ll. és ifj. Andrassy Gyula tanulmánya. *Külügyi Szemle*, 1923—24. . 10. l.

Az orosz fővárosban nagy tisztelettel és meleg rokonszenvvel fogadták a bécsi vendégeket. A pétervári társadalom szinte rajongott a honvédtábornoki egyenruhában megjelent délceg magyar grófért, kit forradalmi multja is érdekessé tett. Az előkelő körök e rajongással tüntettek a németek ellen, akiket az orosz társadalom akkor hevesen gyűlölt. A sok zajos fogadtatás és tüntetés közben a politika ünneprontó hangja nem némult el teljesen. Gorcsakow azt mondotta Andrásynak, hogy ha a monarchia el akarja foglalni Boszniát és Hercegovinát, vagy segítségére siet az ottani lázadóknak, ő azt casus bellinek tekinti. Andrassy erre azt válaszolta, hogy ily foglalásra vagy beavatkozásra a monarchia nem is gondol. Gorcsakow mégis szükségesnek hitte inteni a pétervári német követet, hogy jó volna figyelmeztetni olykor a bécsi udvart a boszniai kérdésnek orosz felfogására.

Andrassy úgy beszélgetett Gorcsakowval, mintha nem volna előtte semmi titka. Elmondotta neki, hogy a monarchiában különböző pártok ellenezték az uralkodó utazását és ő ezek némelyikét így esillapította: Nem lehetetlen, hogy a német birodalom Ausztria német tartományainak elhódítására gondol. Ennek a gondolatnak megelőzése végett ajánlatos megnyernie az orosz kormány közvetítését.

Herceg Reuss, a pétervári német követ értesítette a beszélgetés e fordulataról kormányát. Bismarek nyugtalanná lett, mert szövetkező politikáját veszélyeztetve látta, ha a dualisztikus monarchiában az Andrassytól említett gyanú gyökeret verne. Sietett értésre adni a bécsi udvarnak, hogy a német birodalomnak ártana az osztrák tartományok bekebelezése. Távolság esik tőle az a gondolat, hogy Bécsset vidéki várossá alacsonyítsa. Némi tudakozódás után Bismarek meggyőződött arról, hogy Andrassy az osztrák tartományok esetleges annexiójának emlegetésével inkább csak az orosz körök bizalmát akarta megnyerni.

Nemsokára megjelent Asbóth János könyve a magyar konzervatív politikáról. E zavaros és mesterkelt, de nagy feltűnést keltett könyv a magyar liberális kormányzatot s különösen Andrassyt hevesen támadta az ókonzervatív

politika szempontjából. Bismarek értesülvén Asbóth támadásáról, megírta a bécsi német követnek, hogy az ókonzervatívok nem becsülik meg eléggé Andrassy multját, jelenét és jövőjét. Majd be fogják látni, hogy könnyebb bírálni Andrassyt, semmint hozzá méltó utódot találni. Ha Andrassy megbukik, a három császári udvar egyetértése, a világ békéjének e megbecsülhetetlen biztosítéka, aligha marad sokáig életben. Andrassy providentiális férfiú, mondotta ekkor Bismarek úgy, mint néhány évvel azelőtt Deák mondotta. Ez az egyező ítélet Andrassy pályájának ritka dicsősége.¹

X.

Háborús évek 1875—1877.

Bismareknek 1875. tavaszán újra alkalma nyílt megdicsérni Andrassy éleslátását és megbízhatóságát. Ekkor ugyanis egy német napilap vezércikke alapján az a hír terjedt el, hogy Németország meg akarja támadni a franciákat. A cikket nem Bismarek íratta, de nem bánta, hogy a franciák békeszerető többsége figyelmessé lett a háborút kívánó kisebbség mozgalmára. Azonban a német hírlapnak hatása oly nagy volt, hogy Lord Derby felszólította az európai kormányokat az együttes közbenjárásra a béke érdekében. Andrassy ezt a felszólítást határozottan visszautasította, meg lévén arról győződve, hogy Bismarek nem akarja zavarni az európai békét. Bülow, Bismarek külügyi államtitkára, Andrassynek ez eljárásáról így emlékszik meg: «Bécsben az angol interventiót visszatetszéssel fogadták, amint az attól az államférfiútól várható volt, aki a külügyeket vezeti». Bismarek is nagy elismeréssel nyilatkozott arról, hogy Andrassy nem akart azokhoz esatlakozni, akik az ő szándékait gyanúsítják.²

¹ L. Wertheimer II., 108—119. és 147. ll. Asbóth könyvét igen alaposan és szépen bírálta Arany László. (Összes munkái. Közreboesátja Gyulai Pál, Budapest, 1901., III. kötet, 409. l.)

² *Die Grosse Politik*, I., 284., 286.

Andrássy igen nagyra becsülte Bismarckot, de nem mindenben egyezett vele. Bismarck 1875-ben a pápaság ellen nemzetközi egyezmény megkötésére szólította fel a hatalmakat. Andrássy feleslegesnek, sőt károsnak mondotta az ilyen egyezményt. Feleslegesnek, mert az államok törvényhozásai meg tudják hiúsítani az egyházi hatalomnak úgynevezett túlkapásait, és károsnak, mert a vallás ürügye alatt Franciaország szövetségest keresve, kimenekülne elszigeteltségéből.¹

Ez az ellenkezés nem csorbította, hanem talán még növelte is Andrássy tekintélyét Bismarck előtt.

Már pedig kivált 1875. óta nagy szüksége volt Andrássynak Bismarck támogatására, mert ez évben kezdődnek a boszniai kérdés súlyos válságai.

Boszniában és Hercegovinában különösen a hatvanas évek óta a keresztény alattvalók sokat szenvedtek a török kormányzat embertelensége miatt. Az 1875-i lázadást érthetővé teszik a török kormányzat módszerei, de a természetes okokhoz mesterségesek is járultak. A szláv izgatók munkája nem volt hatástalan és Rodich tábornok, dalmáciai helytartó részéről sem hiányzott az ösztönzés a fegyveres felkelésre. A nyári felkelést megelőzte Ferenc József tavaszi utazása Dalmácián át. A király Velencében visszaadta 1875-ben az olasz király 1873-i látogatását. Nehéz volt a velencei találkozást létrehozni, írja Kállay Béni. E nehéz munkának sikere Andrássynak volt az érdeme, de a dalmáciai utat nem Andrássy rendezte. Az uralkodó ott Raguzában és Cattaróban boszniai katolikus küldöttségeket fogadott, hogy erősödjék a katolikusok rokonszenve a monarchia iránt. Ezt a célt Andrássy is el akarta érni, de nem oly tüntetésekkel, melyek leleplezték a monarchia külpolitikáját a nagy nyilvánosság előtt, hanem titkosan. Andrássy ugyanis 1875. nyarán Kállay Bényt Boszniába küldötte azzal a titkos megbízással, hogy osszon szét a katolikusok közt félmillió forintot, hadd tüntessenek az annexió érdekében.

Az uralkodó, hazatérve Dalmáciából, nagyon óhajtotta,

¹ Wertheimer, II., 214.

hogy a monarchia zászlai mennél hamarabb lengjenek Bosznia felett. Rodich is sürgette a bevonulást, de Andrássy kifejtette, hogy ez végzetes hiba volna, tekintve a nemzetközi helyzetet. Az uralkodó az ő előterjesztésére hallgatva kijelentette, hogy csak akkor foglalja el a két tartományt, ha a török uralom ott lehetetlenné válik. Akkor azután föltétlenül be kell vonulnunk, mert nem engedhetjük, hogy az a terület idegen kézre jusson.

Azaz nem engedhetjük, hogy nagy délszláv állam alakuljon déli határunkon.

1875. őszén már elterjedt Magyarországon az a hír, hogy a monarchia el akarja foglalni a török tartományt. A magyarság kárhoztatta ezt a hódító szándékot, mert a török állam megcsönkítését az orosz szövetségében a szabadságharc emlékei megsértésének fogta fel. A már nagyon beteg Deák Ferenc szobájába is elhatolt az annexió híre 1875. őszén. Deák ezt a tervet határozottan ellenezte; állítólag azt mondotta, hogy ezzel fegyvert adunk a Habsburgok kezébe Magyarország megalázására.

Andrássyt ilyen aggodalmak nem bántották, mert tudta, hogy a közjogi alap fenntartható az annexió után is. Tovább folytatta tehát külügyi politikáját a kezdett úton.

Oroszország biztatására Andrássy azon volt, hogy a fölkelőket kibékítse a portával. Kidolgozott egy reformtervet, melyet a három esászar szövetségének kormányai, továbbá az angol, francia és olasz kormányok is magukévá tettek. Az 1875. december 30-i jegyzéket a porta is elfogadta. Ha végrehajtják, a boszniai keresztények meg lehetnek volna elégedve a változással, de nem bíztak a török kormány jóhiszeműségében s így a reformterv meghiúsult.

Andrássy reformjegyzékéről Seton Watson ezt írja: «Határozottan meg lehet ebből állapítani, hogy Andrássynak semmiféle vágya nem volt Bosznia annektálására».

Más véleménye volt a jegyzékről Bismarcknak. Az abban előadott intézkedéseket nem hitte célszerűeknek. Csodálkozott azon, hogy Andrássy, aki szorgalmáról nem volt nevezetes, ilyen részletes terv kidolgozására szánta el magát. Bismarck nyíltan megmondotta a berlini orosz követnek, hogy «And-

rássy reformvágát nem hiszi teljesen őszintének. Andrássy Bosznlát akarja elfoglalni s az orosz kormány jól cselekednék, ha ezt nem ellenezné, mert így Andrássy külügyminisztersége sokára biztosítva volna, már pedig nélküle a három császár szövetsége nehezen volna fenntartható.¹

Az orosz diplomaták felfogása szerint Andrássy a reformjegyzék által a balkáni keresztényeket arra akarta szoktatni, hogy a monarchiát tekintsék pártfogójuknak, s nem Oroszországot.¹

Nem ok nélkül állítják, hogy az orosz izgatások is hátorították a felkelőket Andrássy reformjainak el nem fogadására. Az orosz politika állandósítani akarta a nyugtalanságot a török birodalomban. Kétségtelen, hogy javítani is szeretne volna a szultán keresztény alattvalóinak sorsát. Főcélja mégis az volt, hogy a törökországi szlávok hatalmának fejlesztése által szétrobbantsa az európai Törökországot s a cár hatalmát kiterjessze Konstantinápolyra. E végből Goresakow memorandumokkal, konferenciák összehívása által s fenyegetésekkel igyekezett a török hatalmat aláásni.

E diplomáciai hadjáratban Andrássy az orosz miniszter támadó kedvét mérsékelni kívánta, de nyíltan el nem szakadhatott tőle, sőt bizalmát is meg kellett nyernie Bosznia békés elfoglalásának reményében. Meg is nyerte bő mértékben az orosz kancellár bizalmát, mert igen jól tudott bánni a hiú hereggel.

Goresakow 1876. márciusában ezt írja a berlini orosz követnek: «Nem akarom, hogy a bizalmas barátságban, mely Andrássyhoz köt bennünket, hasadás támadjon. Nagyon is sok embernek érdeke az, hogy ez a hasadás réssé táguljon. Ausztria-Magyarországnak nagy szüksége van a mi barát-

¹ A fentiekre nézve lásd Kállay *Emlékbeszédét* id. h., Wertheimer II. k., X. fejezet, Kállay titkos küldetéséről és Deák véleményéről. (Monson bizalmas jelentését 1875. október 13. Public Record Office, F. O/7. London.) Monson egy 1878-i jelentése ismét hivatkozik Kállay 1875-i útjára. Kiadta Hegedűs Loránt, *Századok*, 1937., 599. l. Seton Watson Hegedűs idézi id. könyve 150. l. Bismarek véleményét lásd: Gorianow id. k. 314/15. II. V. ö. még Pournier: *Wie wir zu Bosnien kamen*. Wien, 1909., 13. és kk.

ságunkra. Az osztrák császár tudja, hogy Andrássy az a kapocs, mely bennünket hozzá köt.»¹

Bismarekról Goresakownak nem volt ilyen jó véleménye. A nagy kancellár európai tekintélye és szellemi felsőbbisége nyomasztóan hatottak Goresakowra. Nem is igen bízott abban, hogy Oroszország valóban számíthat Bismarekra, ha segítségre szorulna. Andrássyhoz azonban az a feltevés is vonzotta, hogy az osztrák-magyar monarchia reá szorult az orosz barátságra.

Ezért kereste Goresakow az alkalmat, hogy Bismarek kikerülésével tanácskozzék Andrássyval abban a válságos időben, mikor Szerbia és Montenegro készültek a Törökország elleni támadásra. Ferenc József és II. Sándor cár vezető minisztereiktől kísérvé találkoztak is a csehországi Reichstadtban, 1876. július 8-án. A két uralkodó nem kötött ekkor szerződést, de minisztereik megállapodtak bizonyos pontokban, melyeket később foglaltak írásba. E pontok közül a legnevezetesebb az, mely a török birodalom szétbomlása esetén Boszniából és Hercegovinából bizonyos területe részeket enged át Szerbiának és Montenegrónak, de a két török tartomány megmaradt részei a török katasztrófa után Ausztria-Magyarországhoz csatoltatnának.

Ebben a megállapodásban kijelentette Andrássy azt a politikai alap gondolatát, hogy Bosznia és Hercegovina békés elfoglalására törekszik. Reichstadt előtt ezt a szándékát csak a legfelsőbb udvari körök ismerték pontosan. Bismarek azonban már előbb is sejtette, mint láttuk. Az ne zavarjon bennünket, hogy Andrássy Reichstadtban a két tartománynak csak azt a részét kívánta, mely a Szerbiának és Montenegrónak adományozandó területekből megmarad. Ez csak úgy volt mondva a békés egyesség mennél gyorsabb elintézése végett. Valójában Andrássy a két tartomány egész területén kívül a novibazári szandzsákat is kívánta. Megígérte Goresakownak, hogy Boszniáról részletes térképet küld neki, melyen a reichstadti megállapodás szerint lesz látható a monarchia új határa. De Goresakow ezt a térképet nem kapta meg.

¹ Gorianow id. m. 316. l.

Goresakow Reichstadtban az egyesség titokban tartását kívánta. Csak igen kevés orosz és osztrák-magyar államférfiú előtt lebbent fel akkor a reichstadti titok fátyola. Goresakow ezt valószínűen azért kívánta így, mert honfitársai és a német kormány előtt restelte, hogy szláv területet engedett át az osztrák-magyar monarchiának.

Andrássy ellenben Reichstadt után egyre tisztábban látta, hogy ferde helyzetbe jut, ha Bismarck előtt sokáig titkolja a Boszniára vonatkozó alkut. Ezért szeptember 13-án gróf Stolbergnek, a bécsi német követnek felfedte a titkot, mentve magát az eddigi hallgatásért a Goresakownak adott ígérettel. Bismarck Stolberg jelentésére azt jegyezte fel, hogy előtte a boszniai terv nem újság s Andrássy ne nyugtalankodjék a titkolódzás miatt. Bismarck nem beszélt mindig ily kicsinyléssel Reichstadtról. Emlékirataiban feljegyzi, hogy Bécs és Berlin közt lehetséges a versengés az orosz barátságért, amint a reichstadti egyezmény körülményei is mutatják.¹

A reichstadti tárgyalás közben Milán szerb király megízente a háborút Törökországnak. Szerbek, bosnyákok, bolgárok és montenegróiak együttvéve — így remélte az orosz udvar — annyira megtörik a török hatalmat, hogy a szultán kénytelen lesz elfogadni a hatalmak reformjavaslatait s a Balkánon az orosz lesz az úr. Azonban a török erősebb volt, mint ellenségei hitték. Leverte Szerbiát s ha a hatalmak közbe nem lépnek, benyomult volna Belgrádig. Goresakow belátta, hogy politikai céljait esakis a török ellen indítandó nagy háború által érheti el. Úgy gondolta, hogy Ausztria-Magyarország a reichstadti megegyezést tettekre váltva támogatná az orosz katonai vállalatában. E végből küldötte II. Sándor 1876. szeptemberében gróf Sumarokow-Elston nevű hadsegédét Bécsbe azzal a kívánsággal, hogy az osztrák-magyar hadsereg vonuljon be Boszniába ugyanakkor, mikor az orosz bevonulna Bulgáriába.

Ez ajánlat merőben ellenkezett Andrássy politikájával.

¹ A reichstadti egyezmény pontjait Wertheimer közli id. m. II. 322. l. és kk. Goresakow véleményét Andrássyról lásd: Gorjanow id. m., 316. l. A térképről u. o., 329. l. Reichstadtról l. még: *Grosse Politik* II., 45—47. Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen*, II., 256.

Nem akart fegyver erejével török területet szerezni, s még kevésbé akarta, hogy az orosz befészkelje magát Bulgáriába osztrák-magyar segítséggel. Ezért igen ügyes és kíméletes diplomáciai fordulatokkal visszautasította a cári hadsegédétől átadott ajánlatot.

II. Sándor cár újabb ajánlattal próbált boldogulni. Már 1875. október közepe felé azt a gondolatot vetette fel, hogy az osztrák-magyar monarchia és Oroszország indítsanak a következő tavaszon közös hadjáratot Törökország ellen. I. Ferenc József erre azt felelte: «Egy katonai akció Törökország felosztása végett nem foglal helyet terveim közt.»

Goresakow kiábrándult Andrássyba vetett bizalmából. Azon kezdett gondolkodni, hogy nem volna-e jobb a szövetségkeresés helyett Bécsen át indulni Konstantinápoly ellen? Megkérdezte Bismarcktól, vajon mi volna Németország magatartása, ha kitörne a háború a cár és Ferenc József birodalma közt. Bismarck a kérdésre azt felelte, hogy legjobban szeretné a békét fenntartani a két birodalom közt, melyek a forradalmak által többet veszhetnek, mint amennyit háborúskodva nyernének. De ha a két hatalom mégis összeütközik, Németország semleges maradna; azonban nem nézné tétlenül, ha a hadakozó felek egyike oly vereséget szenvedne, mely nagyhatalmi állásától is megfosztaná.

Ez a válasz gondolkodóba ejtette Goresakowot s egyelőre nem foglalkozott a Bécsen át vezető kerülő úttal. Sőt az 1877. tavaszára tervezett török háború lehetővé tétele végett nem akart forma szerint elszakadni a három-esászár szövetségtől. Mivel attól tartott, hogy Ausztria-Magyarország beavatkozása a háborúba végzetes módon zavarhatná az oroszok hadi útját, kedve ellenére kénytelen volt alkudozni Andrássyval, aki alaposan kihasználta a reá nézve kedvező diplomáciai helyzetet. Az 1877. január 25-én kötött budapesti katonai egyezményben meg volt állapítva, hogy az orosz-török háborúban Szerbia, Montenegro és a novibazári szandzsák semleges területeknek tekintendők. Ezt a kikötést a cár eleinte nem akarta elfogadni, csak a helyzet kényszere miatt nyugodott meg abban. Andrássy e kikötés által elejét vette annak az eshetőségnek, hogy az oroszok Szerbiába hatolva Boszniá-

ban és Hercegovinában a monarchia érdekeit sértő helyzetet teremtenek. Jelentékenyebb a második egyezmény, melyet az első pótlásul kötött az orosz kormány Andrássyval. Ezt is január 15-ére keltezték, noha két hónappal később kötötték. Ez a járulékegyezmény (Convention additionelle), melyet Andrássy a reichstadti megállapodások fonalán szerkesztett, meghatározza, hogy a török birodalom felbomlása után a szerződő felek minő területeket foglalhatnak el. Oroszország visszakapja Besszarábiát az 1856 előtti határig, más területet nem vehet el a török európai birodalmából. Ausztria-Magyarország Boszniát és Hercegovinát kapja a novibazári szandzsák nélkül. A szerződő felek megegyeztek még abban is, hogy a szétosztandó török területen nem engedik meg egy nagy szláv állam alakulását.¹

E szerződésben majdnem minden el volt érve, amit Andrássy a monarchia érdekében elérni kívánt.

Most már az egyezmény ígéreteit át kellett ültetni az életbe.

XI.

A berlini kongresszus.

1877. áprilisában megindult az orosz támadás a török birodalom ellen. A nagy orosz hadsereg útját feltartóztatta a török hősiesség: Plevna neve világhírvé lett. Az Osman basától védett erődökön úgy látszott, hogy megtörik az északi nagyhatalom ereje. Arany lelkesedve énekelte a török diadalról: «E diadalnap életemnek megaranyozza alkonyát». Épp, amikor Arany így ünnepelte Osman diadalát, 1877. szeptemberben, Andrássy Bismarckkal a hadi eseményekről beszélgetett Salzburgban. Bismarck nem bántott az orosz kudarcban, de nem szerette volna látni, hogy Oroszországot kiforgatják nagyhatalmi állásából. Célozgatva puhatolta, vajon nem volna-e lehetséges valamely módon kisegíteni a cárt a hínár-

¹ L. mindezekre nézve Wertheimer id. m. II. kötet utolsó fejezeteit és Gorianow id. m. 322—23., 336. ll.

ból. Andrássy úgy tett, mintha a célozgatást nem értené.¹ Nem akart háborús beavatkozást a küzdő felek bármelyikéért sem. Politikai célját csak békés úton óhajtotta elérni. Az oroszok decemberben már megtörték a török ellenállást. 1878. januárjában a török le volt győzve Európában és Ázsiában egyaránt. A törökök március 3-án aláírták a san stefanói békét. A béke Nagy-Bulgáriát teremtett, mely az Aegei-tengerig terjedt s nyugatra és északra is nagy területet foglalt magába. Megalakult tehát a nagy szláv állam, melynek az oroszsal kötött osztrák-magyar szerződések értelmében nem lett volna szabad megalakulnia. Bosznia és Hercegovina autonómiát kaptak a békében, tehát nem csatoltattak a monarchiához, amint a reichstadti és budapesti egyezmények megállapították.

Andrássy a béke pontjait már akkor ismerte, amikor még nem voltak forma szerint török részről elfogadva. Azt nem bánta, hogy az orosz elveszi Beszarábiát Oláhországtól s hogy Ázsiában területet szerez, de a reichstadti és budapesti egyezmények semmibevevése felháborította. 1878. január végén megírta gróf Károlynak, a monarchia berlini nagykövetének, hogy Oroszország «hamisan játszott» s hogy ő a békének a monarchia érdekeibe ütköző pontjait nem fogadhatja el. A kibonyolításnak csak két eshetősége van: háború Oroszországgal vagy európai conferentia.²

Bismarck igen kelletlenül fogadta Andrássy javaslatát. Szerinte a konferencia gondolata ügyetlen és célszerűtlen. Lehetséges, hogy Andrássy a konferencia által az angol táborba akar pártolni. Más értelmé nincs ennek a gondolatnak.

Bismarck attól tartott, hogy az európai konferencián kénytelen lesz nyíltan pártot foglalni vagy Oroszország vagy Ausztria-Magyarország mellett. Különbben is azt hitte, hogy Andrássy egyszerűbben és célszerűbben járna el, ha fegyveres támadással hirtelen elfoglalná Boszniát és Hercegovinát. A bevégzett tényben megnyugodnának a szerb és montenegrói fejedelmek, akik a két tartomány birtokára áhítoztak és megnyugodnának a török kormány is, bárhogy fájlalná a veszteséget.

¹ Wertheimer, III., 42. lap. ² *Grosse Politik*, II., 169. l.

Andrássy azonban nem a török hatalom nyílt meg-támadásával akart célhoz jutni. Ez a támadás meghazud-toilta volna azt a többször ismételt kijelentését, hogy nem akarja elfoglalni Boszniát és Hercegovinát. Ha az európai hatalmak bízzák meg a foglalással, nem vádolhatják majd hódító szándékkal.

Mivel a konferencia gondolatát Oroszország is elfogadta, Bismarck nem ellenkezett, mert nem akarta a terv meg-híúsításával Andrássy miniszteri állását megingatni. Január végén jelentette ki jóváhagyó szándékát, de a kongresz-zusra — így nevezték el a konferenciát angol kívánságra — meghívókat csak akkor akart szétküldeni, amikor a nagy-hatalmakat szétválasztó ellentétek elsímulnak. Mert ekkor Oroszország és Anglia közt a háború kitörőfélben volt. Anglia attól tartott, hogy Oroszország el akarja foglalni Konstantinápolyt, a sanstefanói békében is a török főváros állandó fenyegetésének szándékát vette észre. Az angol hadi-hajók a török tengerszorosok felé siettek, ami visszavonu-lásra készítette az orosz politikát. A két fél gyanakodó gyű-lölségét bajos volt megfékezni. Az angol hajókat és az orosz csapatokat el kellett távolítani a török fővárostól, de a távozás módozatainak megállapítása oly bonyodalmas volt, hogy Bismarcknak kellett közvetítenie a megegyezést a két hatalom közt. E közben Oroszország félt egy közös osztrák-magyar és angol vállalkozástól. Andrássy ezt a lélektani mozzanatot felhasználta követeléseinek fokozására. Bosznián és Hercegovinán kívül a novibazári szandzsák megszállásá-nak jogát is kívánta, noha e szandzsákról a budapesti egyez-ményben lemondott. A szandzsák elfoglalásával Szerbia és Montenegro területi vágyakozását akadályozta. Monte-negrót a tengerparttól is el akarta távolítani, ami a cárt nagyon hántotta, úgyhogy Andrássy e tekintetben engedett.

Mindezeknek az ellentéteknek teljes kibékítése, az angol és osztrák-magyar kívánságok teljesítése leginkább gróf Suvalov közbenjárásának tulajdonítható. Az orosz gróf, ki éveken át Angliában lakott mint nagykövet, arról volt meggyőződve, hogy Oroszországnak szüksége van a békére, mert belső bajait kell orvosolnia, nehogy a forradalom elpusz-

títsa. 1878. májusában Londonból Szent Pétervárra utazott s miután ott az orosz kormányt az ellentétek lényeges részé-ben engedékenységre bírta, a hó 20-án megjelent Friedrichs-ruhében s arra kérte Bismarckot, hogy hívja össze Berlinbe a kongresszust. Bismarck a berlini kongresszust Suvalov munkájának nevezte, de természetesen, hogy a június 13-ikára szóló meghívóban Andrássy kezdeményére hivatkozott.¹

A kongresszus megnyitása előtt Andrássy tisztázni kívánta a monarchia viszonyát Angliával is. Angol politikája több változáson ment át. Mint láttuk, 1871-ben kereste Anglia barátságát s Oroszország ellen együtt akart vele működni. De ezt a nyíltan és határozottan oroszellenes poli-tikát elejtette a három-császár-szövetség megalakulása ideje óta. Neki a három-császár-szövetség «szükségbarakk» volt, mint bizalmas körben nevezte. Hivatkozott egy indiai szo-kásra is; ott ugyanis a vadelefántot két szelíd közé állítják, hogy a közbefogottnak vadságát enyhítsék. Tanácsosnak látta ezt a szelídítést, hogy szépszerével pénz- és véráldozat nélkül érje el azt, amit angol szövetségben csak nagy áldoza-tokkal érhetne el.

De azért gondja volt arra, hogy ápolja a jó barátságot Angliával is.

«Nem engedte magát eszközül felhasználtatni arra, hogy Anglia számára kikaparja a gesztenyét a tűzből» — mint Seton Watson megállapította.² Az angol miniszterek bizal-matlanok voltak iránta kissé tüntető orosz barátsága miatt. Nem ok nélkül. Hiszen 1878. márciusában Andrássy meg-ígérte gróf Ignatiewnek, hogy ragaszkodik a három-császár-szövetségéhez s hogy az angol-orosz összeütközés esetén Ausztria-Magyarország jóindulatú semlegességet vállal Orosz-ország irányában.³ Azonban a kellemetlen benyomások és elhidegülések ellenére is mind a két fél jól érezte, hogy érde-keik közösek Oroszországgal szemben. Beaconsfield és Salis-bury, az angol külügyminiszter, eleintén méltatlankodtak

¹ Mindezekre nézve lásd a *Grosse Politik* II. kötetét és Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen*, Stuttgart, 1898., Bd. II., 215., 239. ll.

² Hegedüs Loránt idézett könyve, 145. l.

³ *Grosse Politik*, II., 273. l.

Andrássy boszniai politikája miatt. De Andrássy 1878. áprilisában egy igen jól szerkesztett emlékirat által meggyőzte a két minisztert arról, hogy Bosznia és Hercegovina elfoglalása nem csupán a monarchiának válnék javára, hanem az európai békének is; Törökországnak pedig inkább használna, mint ártana.¹

Ez okfejtés hatása abban mutatkozott, hogy Andrássy egyezményt köthetett az angol kormánnyal június 6-án. Az angol kormány megígérte abban, hogy Andrássyval egyetértve a sanstefanói Bulgária megnyirbálását pártolni fogja a kongresszuson. Egy harmadát visszaadni kívánja Törökországnak. Továbbá az orosz csapatok a San Stefanónál kötött két év helyett csak kilenc hónapig maradjanak Bulgáriában. Végül az angol kormány kötelezte magát arra, hogy a kongresszuson támogatni fogja az osztrák-magyar kormánynak bárminő, Boszniára vonatkozó indítványát.

És így a kongresszus június 13-i megnyitása előtt már biztosítva volt Andrássy politikájának sikere. A német, orosz, angol felfogáshoz a franciák is csatlakoztak. Olaszország nem szívesen látta a monarchia terjeszkedését a déli Adria partvidéke felé, de nem akart elszakadni a nagyhatalmak többségétől.²

Csak Törökország magatartása nem volt teljesen megnyugtató. De mivel a török a San Stefanónál elvesztett területek egy részének visszaszerzését várhatta, Andrássy, mint a józan ész hatalmában bizakodó igaz magyar államférfiú, nem hitte, hogy a szultán kormánya makacs ellenállást fejtené ki az ellene folyton lázadó tartományok elszakítása miatt.

Gróf Moüy, a berlini kongresszus jegyzője, gondosan megfigyelte Andrássyt Berlinben s ily képet rajzol róla: «A klaszikus és szigorú ábrázatú gyülekezetben gróf Andrássynak, Ausztria-Magyarország vezető miniszterének különös alakja rögtön feltűnik ellentétessége által. Fekete és szenvedélyes szeméi szikráztak szemöldökeinek mély íve alatt, bodor haj-

¹ U. o. 281. l. Azt a méltatlankodást Gorjanow említi.

² Wertheimer, III., 121—130. ll.

fürtei homlokán lengettek, fölfelé fésült bajusza, viharos életétől kissé fáradt arca, skarlátszínű s arany rojtokban bővelkedő egyenruhái nem vallottak alkudozó diplomatára, hanem inkább egy tüzes művész vagy egy hősies hadvezér külsejét tüntették fel. El kell szakadnunk Metternich emlékétől és arra kell gondolnunk, hogy a Habsburgok monarchiája nemrég átalakult a magyarság javára, ha meg akarjuk érteni e romantikus nagy úrnak döntő szerepét a hagyományokban élő bécsi udvarban. De tekintetének lenyűgöző ereje és beszédének ügyessége által arra eszméltünk, hogy valódi vezérlő államférfiú áll előttünk. Kétségtelen, hogy büszkesége és heves vére fajára vallottak, de a kongresszus tanácskozó asztalánál szabatosan és magas szempontból tárgyalta a nagy kérdéseket, melyeket szenvedélyes állhatatossággal törekedett megoldani. Igaz, hogy fesztelensége néha bizarrnak látszott, de erős ékesszólása és csillogó tárgyalgása jól illettek kalandos sorsához, régi megpróbáltatásaihoz és mostani nagyságához. Szerette felhívni a figyelmet esodálatos élményeire. Valaki Berlinben bókot mondott neki a nyakán függő aranygyapjúra mutatva. «Igaz, de az én képmásom más időben más nyakravalót hordott.» Így beszélt fitogtatás nélkül, érintve kezével a becses ékszer, megigézve nem annyira a szavak játékatól, mint inkább az emberi sors hullámvásának drámai érdekességétől. Mindent összevéve, akár az előkelő hőst, akár az államférfiút, vagy a világfit nézzük benne, nagyon kedves vendége volt a szalonoknak és a tanásteremben a vezetők első sorába jutott. Mindenütt ügyesen forgolódott épp annyi eréllyel, mint eleganciával és nyilvánvaló elfogulatlansággal.¹

A francia gróf igazságra törekedett, de a neki exotikusoknak látszó vonások nagyítása mutatja, hogy nehezebbé esik Bismarck politikai és egyéni barátját elfogulatlanul méltányolni.

Bosznia és Hercegovina sorsát június 28-án tárgyalta a kongresszus. Andrássy volt az első szónok. Előadta, hogy a

¹ Cte Charles de Moüy: *Souvenirs d'un diplomate*. Revue des deux Mondes. T. XXIII. 1904., 744. l.

két tartományban kitört zavarok mily sokat ártottak a szomszédos területeknek. A török kormány nem bír segíteni e bajokon. A sanstefanói javaslat, mely a két tartomány önállóságában keresi a javulás lehetőségét, célszerűtlen, sőt a zavarok gyarapítására alkalmas. Nem adott be indítványt, hanem azzal végezte beszédét, hogy a szóbanforgó vidékeken erős és pártatlan kormány alakítását kívánja.

Az előre megbeszélt terv szerint Salisbury beszélt Andrásy után, azaz nem beszélt, hanem felolvasta az Andrásytól kapott előadást, melynek az volt a veleje, hogy «Ausztria-Magyarország occupálja és igazgassa Boszniát és Heregovinát».¹ Eddig mindig annexióról volt szó, de Andrásy majdnem az utolsó percben occupatióra változtatta az annexiót, mintha csak ideiglenes birtoklásra gondolta. Andrásy így akarta a szultán udvarának érzékenységét kímélni s az annexióval járó különböző bajokat kikerülni.

A kongresszuson résztvevő török követek még ezzel az engedménnyel sem voltak megelégedve. Mielőtt aláírták volna a kongresszus határozatát, Andrásyval július 15-én titkos szerződést kötöttek, melyben ki volt mondva, hogy a szultán souverain-je marad a két ideiglenesen elfoglalt tartománynak. A szultán souverainitását a következő évben is elismerte Andrásy, de az ideiglenes jelzöt nem akarta meghagyni az 1879-i szerződésben. A töröknek adott engedmények ellenére is Andrásy learatta a berlini kongresszuson évek során át alkalmazott politikai óvatosságának és körültekintésének gyümölcseit. A monarchia európai megbízatást kapott Bosznia, Heregovina és a novibazári szandzsák elfoglalására.² Seton Watson a berlini kongresszushoz vezető európai diplomácia történetével foglalkozva kijelenti, hogy következetesség és előrelátás dolgában Andrásy politikája volt a legkiválóbb.³

¹ Charles de Moüy id. munkája *Revue des deux mondes*, T. XX., 1904., 64. 1. és kk.

² L. Fournier id. munkáját 74—82. ll.

³ L. Hegedüs Loránt tanulmányát. *Századok*, 1937., 577. l.

XII.

A magyar ellenzék taktikája.

Andrásy politikájában a következetességet az ausztriai német és a magyar ellenzék is elismerték. De azt hirdették, hogy ez a politika a monarchia vesztét fogja okozni. Szemmel látható eszközei voltak e politikának: orosz barátság, megesonkítása a török területnek és a szláv elemek gyarapítása a monarchiában. Ezek az eszközök gyűlöletesek voltak a Lajtán innen és túl. Hozzá még e gyűlöletes politika sok pénzbe is került, mert Andrásy sokmilliónyi hitelt kért hadi készültekre, politikájának támogatása végett. Még a berlini kongresszus eredményei sem csillapították az ellenzék gyűlöletét. Az orosz hadsereg kitakarodása a Balkánról, a nagyobb délszláv államok alakulásának meggátálása, a boszniai és heregovinai tűzfészek elnyomása által az örökös háborús veszély megelőzése s mindennek háború nélkül történt kivívása elhanyagolható esekélyeségek voltak az ellenzék felizgatott képzeletében. Az ellenzékiek elkéseredését fokozta az a meglehetősen elterjedt gyanú, hogy az occupatiós politika csak az udvar nagyravágyásának akar hízelegni. A látszólagos orosz barátság és a pénzügyek rosszabbodása régi hatvanheteseket s a magyar kormány barátjait is az Andrásy politikáját kárhoztatók táborába térítették. Csernátony Lajos, Tisza bizalmas híve, 1878. márciusában kijelentette a képviselőházban, hogy nem az orosz, hanem az angol politikához kell csatlakoznunk. Ha nem egyesülünk Angliával Oroszország ellen, a monarchia bukása közeli eshetőség. Az egyesült ellenzék annyira át volt hatva ennek a politikai felfogásnak igazságától, hogy mindent meg akart próbálni a szerinte magyarságáról megfélelkezett kormány eltávolítására. 1878. májusában az a gondolata támadt, hogy az angol kormány segítségével buktatja meg a monarchia külpolitikáját.

1878. május 4-én Henry Elliot bécsi angol nagykövet jelentette kormányának, hogy a magyar ellenzék Monsonnak, a budapesti angol konzulnak egy emlékiratot készül

átadni a külpolitikáról. Fel vannak háborodva azon, hogy Andrásy Bismarck ösztönzésére anektálni akarja Boszniát. Ők nem Andrásyt akarják megbuktatni, hanem hű bajtársát, Tisza Kálmánt és minisztereit. Helyükbe olyan miniszterek volnának kinevezhetők, akik kényszerítenék Andrásyt a nemzet érdekeivel megegyező politikának megindítására. Az ellenzék azt kívánja, hogy Anglia és Ausztria-Magyarország bizalmas szövetségbe lépjenek a keleti kérdésben.

Elliot másnap újra jelentette, hogy gróf Apponyi Albert egy emlékiratot készített, melyet majd elküldet az angol külügyminiszternek. Ebben az új «egyesült ellenzék» kívánásait fejtegeti az Angliával kötendő szövetségről. Elliot tudomása szerint az emlékirat valóságos vádirat Andrásy ellen. A vád tartalma az, hogy Andrásy a Bismarcktól reá kényszerített felosztás politikájába bonyolódott. E politikának végzetes hatása lesz a monarchiára; az ausztriai német tartományok a német birodalomba fognak olvadni. Ezt a szerencsétlenséget csak az orosz terjeszkedés ellen alakuló európai liga akadályozhatná meg. Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország lényeges érdekei követelik, hogy szövetkezzenek nem csupán a mostani körülmények miatt, hanem egyáltalán szükséges, hogy békében és háborúban egyetértsenek és együtt harcoljanak. Május 10-én Elliot ezt jelenti Salisburynek: A császár és Andrásy elhitték azt a tudósítást, hogy Monson egy magyar ellenzéki emlékiratot küldött önnek s hogy áskálódik a magyar miniszterelnök ellen. Ez a tudósítás nagy ingerültséget keltett. Én azt válaszoltam a vádra, hogy Monson nem látta azt az emlékiratot és nem igaz, hogy eseleket sző a kormány ellen. De ha az ellenzék tagjai meglátogatják s azt mondják neki, hogy oly politikát kívánnak valósíttatni, amely az Angliával való teljes egyetértésen alapszik, felelheti, amit én is felelnék, hogy tökéletesen helyesli szándékukat.

Elliot május 10-én fölkereste Andrásyt. A miniszter azt mondta neki, hogy mielőtt a politikai kérdésekre áttérne, meg kell említenie, hogy a császárt és őt magát is igen kellemtlenül érintette az a hír, hogy Monson elküldötte a magyar

ellenzék emlékiratát Salisburynek s hogy áskálódik Tisza Kálmán ellen. Nem ő említette e tárgyat a császárnak, de ez volt az első dolog, amiről ő felsége szólt neki vadászati kirándulásáról hazatérve. Őfelsége szeretett volna maga szólni nekem erről, de mivel ez ma lehetetlen, Andrásyt kérte, hogy tegye meg helyette. Megköszöntem, hogy ezt a hirt közölte velem, és hozzátettem, hogy Monson nem küldött emlékiratot Londonba, noha én ezen éppoly kevésbé ütköznék meg, mintha gróf Beust (a londoni osztrák-magyar követ) elküldené az angol ellenzék vezéreinek hasonló iratát. Monson általam küldi jelentéseit a külügyminiszternek s említett ugyan egy emlékiratot, de hozzátette, hogy azt még nem vette át. Ami a cselszövényt illeti, az teljesen alaptalan. Monson nem olyan ember, akit ilyen dolgokra rá lehetne venni. Mivel régóta lakik Pesten, sok barátja van az ellenzék tagjai közt s ha ezek az urak azt mondták, hogy az angol-magyar szövetségnek barátai, bizonyára jó sikert kívánt törekvéseiknek. Én is ezt válaszolnám bármily párt-hoz tartozó képviselőnek és senkinek sem volna joga erről panaszkodni. Mindamellet óhajtanám, hogy Monson vigyázzon szavaira s ezért sürgősen ide hívtam. Gróf Andrásy tovább beszélgetett az új magyar ellenzékéről, mondván, hogy tagjaiból lehetetlen kormányt alakítani és arra célzott, hogy ha leszavaznák Tiszát, a király valószínűen feloszlata a képviselőházat. Május 31-én beküldi Elliot Monson jelentéseit Salisburynek és ezek egyikének tartalmából kiemeli, hogy az ellenzék nem olyan angol szövetséget kíván, mely a kongresszuson a sanstefanói szerződés legrosszabb pontjainak módosítását biztosítja, hanem háborús szövetséget akar, mely megtörné az orosz hatalmat. Gróf Apponyi Albert, az ellenzék vezére, akivel most beszéltem, — írja Elliot — pártjának felfogását igen világosan fejtette ki előttem. A párt azt hiszi, hogy bármint módosul is a sanstefanói szerződés, s még ha Bulgária határait leszorítják is a Balkánig, Oroszország Besarábia elfoglalása és a török várak lerombolása után oly hatalmas lesz, hogy Törökország nemsokára orosz uralom alá kerül. Csakis az angol-osztrák-magyar hadierő előzhetné meg ezt a veszélyt és Apponyi aggódva gondol

azokra az orosz engedményekre, melyekkel az angol és osztrák-magyar kormányok meg fognak elégedni.

Bizonyára kevesen vannak, akik nem értenének egyet Apponyival abban, hogy a sanstefanói szerződést lehetetlen úgy módosítani, hogy rossz következményei megsemmisül-
nének; de bizonyára még kevesebb ember van Angliában, akik el volnának szánva úgy, mint a magyar ellenzék, a háborúba menni azzal a megvallott céllal, hogy Oroszország erejét gyengítsük. És ha az a szoros egyetértés a királyné kormányával, melyet a magyar ellenzék politikai hitelvei közé iktatott, az Apponyi által előadott elveken alapszik, nem hinném, hogy nekünk kívánatos volna bármikép is bátorítani felfogásukat.»

Elliotnak ez a végső kijelentése teljesen igazolja Andrassy politikáját és veszedelmesen felületesen tünteti fel Apponyiék külügyi tervelgetését. Apponyi Emlékirataiban elismeri 1878-i tévedését és nagyon helyesen jegyzi meg, hogy «tulajdonképpen méltányolni kellett volna azt a tényt, hogy 1526 óta először intézi magyar ember a Habsburgok politikáját, még pedig a magyar közélet harcában edzett és nagyra nőtt, független gondolkozású nemzeti államférfiu.»¹

XIII.

Lemondás és a német szövetség.

Andrassy humoros panasszal említette egy minisztertanácsban, hogy míg az angol megbizottakat otthon diadalal fogadták, mert Berlinben Cyprus szigetét az angol birodalomhoz csatolták török megegyezéssel, Ausztria-Magyarország képviselőit, noha két tartománnyal gyarapították a monarchia területét, macskazene-féle várta hazájukban.²

¹ Elliot jelentései Public Record Office London F. O. 7941. Hegedüs Loránt említi Apponyiék kísérletét id. k. 164., 199. II. és Szózatok 1937. a Monson jelentéseihez írt előszóban. Apponyi Albert Emlékiratai. I. k., Budapest, 1922., 85—90. II.

² A minisztertanács 1878. október 20-i jegyzőkönyvét Hegedüs közli id. m. 217. I.

A macskazene-féle hangulat nem javult azáltal, hogy az 1878. július végén bevonult osztrák-magyar csapatokat a mohamedán felkelők fegyveres támadással fogadták. A harc két hónapnál tovább tartott, 178 tiszt és ezer jó katona életébe került. A sebesültekkel és eltűntekkel együtt a veszteség 5000 főre emelkedett; a költséget mintegy százmillió forintra becsülik.¹

Andrassy nem várta ezt az ellenállást, mert a hozzá érkezett jelentések a tartományok lakosainak hangulatát kedvező színben tüntették fel s Andrassy a maga észszerű optimizmusában kételkedés nélkül fogadta e jelentéseket. Nem is titkolta optimizmusát, amiért ellenfelei reá szerették volna háritani a felelősséget a vérontásért. Pedig a megszálló csapatok fővezérét terheli a felelősség, mert addig késett a bevonulással, amíg a fanatikus Hadszi Loja megszervezte az igazhivők ellenállását. A fővezérnek kötelessége lett volna a bevonulás előtt alapos értesüléseket szereznie az elfoglalandó vidékek belső életéről.

A különböző támadásokat Andrassy lenézte s, ha kellett, visszautasította, de azok mégis bántották idegeit.²

Nem ez volt az oka annak a meglepő ténynek, hogy Andrassy nagy diplomáciai diadala után, melyet az uralkodó és Albrecht főherceg is igen nagyra becsültek, beadta lemondását.

Már a berlini kongresszuson mondotta Károlynak, hogy le akar mondani. 1878. december 19-én a királynak is jelentette szándékát. Csak addig akart maradni, amíg az oroszok kivonulnak Bulgáriából s amíg a monarchia új tartományai külső és belső viszonyaikban bizonyos nyugalomhoz jutnak.

A lemondás okai közt első helyen kell említenünk egészségi állapotát. A tizenhárom évi szolgálat kifárasztotta. Ismeretes volt arról, hogy nem szereti a bürokratikus munkát, de nem is ez örölte idegeit, hanem a nagy elhatározások izgalmai támadták meg szervezetének ellenálló erejét. Gróf Moüy észrevette a berlini kongresszuson Andrassy arcán a fáradt vonásokat.

¹ Fournier id. m., 79. I. és Hegedüs id. m. 169.

² Halász Inre id. m., 193. I.

Azután az okkupáció ideje óta a katonai körökkel nem volt megelégedve. Azok Szalonikiig szerették volna kiterjeszteni a monarchia határait, noha az okkupációs hadjáratban nem mutatkoztak nagy hadvezéreknek.

A nagyravágyó tábornokok rossz néven vették, hogy Andrássy csak okkupálta, s nem annektálta a két tartományt, pedig Andrássy kimutatta, hogy az okkupáció a helyes és hasznos rendszabály, ellenben az annexió diplomáciai és közjogi tekintetben ártana a monarchiának. Attól is tartott Andrássy, hogy ha hivatalában marad, a csehek követelései miatt kényes helyzetbe juthatna az uralkodóval szemben.

Ferenc József mindez okok közül leginkább az egészségiét méltányolta. Ha nem kell féltenie Andrássy egészségét, nem nyugodott volna meg lemondásában.¹

De a berlini udvart s különösen Bismarckot felizgatta Andrássy lemondásának híre. Bismarck éveken át minden lehetőt megtett, hogy erősítse Andrássy helyzetét a bécsi udvarban.

A «magyar grófot» az európai béke egyik erős oszlopának tekintette. Attól tartott, hogy Andrássyt egy lengyel vagy esch, vagy ókonzervatív osztrák katolikus főúr kiszoríthatná a bécsi udvar kegyeiből s akkor a szomszédos monarchia oly szövetségbe lépne, mely minden úton-módon Németország ellen törne. Ezért kérte Andrássyt, hogy maradjon addig hivatalában, míg nem köthet vele oly szerződést, mely utódjait is kötelezné a két állam barátságának sértetlen fenntartására. Bismarckot e lépésre az a tapasztalat is ösztönözte, hogy az orosz udvar a Berlinben szenvedett kudarc miatt elkéséredésében részrehajlással vádolta őt s így a francia-orosz szövetkezés fenyegette Németország nyugalalmát. Andrássy szívesen fogadta Bismarck felszólítását, érezte ő is, hogy a megsérült Oroszország épp úgy, mint a krími háború után, most is bosszúra készül. Bismarck olyan szerződést akart, mely a casus foederis akkor is megállapítja, ha a francia egyedül vagy nem orosz szövetséggel támadja a német államot. Ezt Andrássy nem akarta elfogadni. Oly

¹ A lemondás okaira nézve l. különösen Halász Imre és Wertheimer (III.) munkáiban az illető lapokat.

szerződést kívánt, melynek éle az orosz támadás ellen irányul. Bismarck némi küzdelem után engedett, amikor belátta, hogy Andrássy felfogása nem bántja a német érdekeket. A szerződés végleges aláírása I. Vilmos ellenkezése miatt késett. A német császárnak rosszul esett oly szerződésben megnyugodni, melyet az ő unokaöccse, II. Sándor ellen kötöttek. A császárt régi hagyományok kötötték az orosz barátságához s Bismarcknak nem csekély munkájába került, Vilmos császár aggályainak eloszlatása. Végre 1879. október 7-én Reuss herceg, a bécsi német követ és Andrássy aláírhatták Bécsben a védelmi szerződést.

Másnap, október 8-án, megjelent az Andrássyt felmentő kézirat. Nyugalomba vonult, miután egyelőre megszabadította az orosz veszélytől a monarchiát és biztosította jövőjét a német-magyar szövetség megkötése által.

Nyugdíjat nem kívánt, mert fiának szavai szerint inkább grand seigneurnek, mint hivatalnoknak érezte magát.¹

XIV.

Utolsó évek.

Csak hivatalától vált meg, nem a politikától. A király Haymerle halála után (1881) gondolt arra, hogy visszahívja Andrássyt, de úgy látta, hogy volt minisztere a hivatalba lépésre még nem látta érkezettnek az időt. Azonban a király gyakran kikérte nagy válságokban kipróbált minisztere tanácsát. Résztvett Andrássy a főrendiház és a delegációk tanácskozásaiban.

Beszédeiben még mindig védelmeznie kellett többször megtámadott boszniai politikáját; védelmezte Tisza Kálmán liberális egyházi törvényét a 48-as nemzedék világnézetéből

¹ A német-magyar szerződésről l. *Gosse Politik* III. és Wertheimer III. Ifj. Andrássy id. tanulmánya a *Külggyi Szemlében*, 27. l. Andrássyt, a grand seigneur, igen szépen jellemzi Szekfű Gyula *Történetpolitikai tanulmányok* című könyvében, Budapest, 1924. Általában mind az, amit Szekfű Andrássy bel- és külpolitikájáról ír a *Magyar Történet* V. kötetében (II. kiadás), kiválóan tanulságos.

merített fejtegetésekkel. Beszédei mindig kiválóan érdekesek voltak. 1888. február 3-a óta, amikor közzétették az 1879-i német-magyar szerződést, Andrássy államférfiúi bölcseségének hírneve annyira megnövekedett, hogy nagyon koekázatos vállalattá lett az ő külügyi politikájának akadékoskodó bírálata.

Andrássy utoljára a nagy véderő-vitával kapcsolatban lépett a nyilvánosság elé. Az ellenzék az 1888-i véderő-javaslat két paragrafusában, a 14-ben és a 25-ben, az alkotmány és a nemzeti élet komoly sérelmét fedezte fel.

A javaslat 14. §-a ugyanis az újoncmegajánlás jogát nem fejezte ki oly nyíltan és határozottan, mint az előző törvények. A 25. § pedig a német nyelv némi ismeretét követelve a tartalékos tisztí vizsgákon a germanizáló törekvés színében tűnt fel a Tisza Kálmán kormányzása végét már azelőtt is szenvedélyesen követelő ellenzék szemében.

Andrássy az ellenzék támadásait nem vette komolyan; nem hitte, hogy a kormány sérteni akarta az alkotmányt s a nemzetiséget, de mégis úgy látta, hogy a 14. §-ban az újoncmegajánlás parlamenti joga, melynek kivívásáért a kiegyezés megkötésekor kemény harcokat vívott, Tisza javaslatában nincs oly határozottan biztosítva, amint óhajtható volna az esetleges összeütközések kikerülése végett. Közbenjárására a szöveget kiigazították, valamint hogy a germanizálás látszatát is kiküszöbölte a kormány módosítása nem annyira a törvényből, melybe úgy sem volt foglaltva, hanem a könnyen gyanakodó és gyanúsító elmékből.

Nem a két paragrafus miatt szólalt fel Andrássy a főrendiház egyesült bizottságai ülésén 1889. április 5-én, mikor a törvényjavaslatot tárgyalták. Gátat akart emelni a kiegyezés és különösen a közös hadsereg ellen törő s mindinkább növekedő áramlat ellen. Az ellenzéki vezérszónokok jelszavaitól mámor fogta el a nemzetet. Fejlesztetni akarták a kiegyezést, különösen a közös hadsereg átalakításával az önálló magyar hadsereg felállításáig. Deák Ferenc is hivatkoztak, mintha ő is csak átmenetnek tekintette volna az 1867: XII. t.-c. által teremtett intézményeket.

Ezek ellen az elterjedt tévedések ellen Andrássy hangoz-

tatta, hogy a kiegyezés alkotói nem könnyen felszedhető nomád sábornak tekintették a kiegyezést, hanem általa a közjogi kérdéseket egyszer s mindenkorra akarták elintézni, úgy, hogy a birodalom két államának viszonya kiszámíthatatlan nemzedékeken keresztül se kérdés, se alku tárgya ne legyen. Az önálló magyar hadsereget sürgették volna, ha célszerűnek hiszik, de nem akartak két hadseregre támaszkodó monarchiát alkotni, mely politikailag tehetetlen és katonailag gyöngye lett volna. A közös hadsereg nem idegen intézmény, hanem a monarchia s ennek keretében különösen a magyarság védelmezője.

Mindezt oly szép világossággal, oly minden lehető érveléssel elnémitő dialektikával, oly meleg érzéssel adta elő, hogy ez az utolsó beszéd, mely valóságos politikai tett, mint szónoki alkotás is kiváló. Az ifjabb nemzedéknek szólt az intellektus, hogy térjen le a veszélyes útról, melyen már messze haladt, és biztosítsa a kiegyezéshez való ragaszkodás által a nemzet jövőjét. E nagy beszédét ülve mondotta el, mert az a betegség, melynek 1890. február 19-én áldozata lett, már akkor kínozza és nagyon elfárasztotta.

Mint *Toldi Estéjében* a kifáradt hős sírja széléről még egyszer kitámad, hogy megmentse az ifjaktól rosszul védett országos címert, úgy szállt síkra Andrássy is ereje fogytán, hogy azt a becsületbeli köteleességet, melyet az ország elvállalt a kiegyezés kötésekor, tisztán s minden félreértéstől menten mutassa fel a délibáb után futkosó nemzetének.

Évek múltán mindaz, amiért Andrássy oly hűséggel, szeretettel és kiváló szelleme egész erejével küzdött, egy nagy katasztrófa forgatagában elsodródott. A delegációk, a közös hadsereg, a dualizmus, a Boszniával is gyarapított monarchia elmerültek s csak emlékeinkben élnek. Talán gyöngék voltak alkotóik? Nem voltak-e ábrándozók, mikor azt hitték, hogy megszámlálhatatlan nemzedékek életére alkotják azt, ami két nemzedék életkorát sem bírta elérni?

Nem az alkotók hibásak. Bismarck mondotta egy beszédében: «A politika nem tudomány, mint a tanár urak képzelik, hanem művészet. Nem nevezhetjük tudománynak,

mint ahogy a szobrászatot és festészetet sem nevezhetjük annak. Lehet valaki igen éles eszű bíráló s mégsem művész, míg a kritikusok fejedelme, Lessing sem vállalkozott arra, hogy Laokoon-szobrot faragjon.

Ilyen, politikai terveit a művészi ösztön biztosságával kialakító államférfiú volt Bismarck és magyar kortársai közt Deák és Andrássy. Amit alkottak, gazdag örökség volt; az örökösök könnyelműségéért nem ők a felelősek. Andrássy halála után is akadtak ékes szavú szónokok, akikről szintén elmondhatta volna: Kiinduló pontjuk a taps és eredményeik a könnyek.

E szónokok izgatásai miatt az áramlat, melyet Andrássy fékezni akart, áttörte a gátakat. Ezáltal a monarchia a világháború előtt egy szakadozott, vagy mint ellenségei mondták: elvénült szerkezetnek látszott. A látvány felbátorította a kisebb-nagyobb ellenséget a támadásra. Így hatottak a belső zavarok a külpolitikára, mely úgyszólván gyenge vezetése miatt nem oltalmazhatta kellően a monarchiát. Bismarck és Andrássy művészi módszereit, az erély és bölcs alkalmazkodás váltakozását az utódok okatlanul kihívó politikává változtatták. Az ifjú német császár jól értett a nagy hatalmak gyanakvó féltékenysége feltüzeléséhez. A monarchia külügyminiszterei közül Aehrenthal versenyzett vele abban a mesterségben. Így azután a központi hatalmak nagy erejét megtörte az ellenségek még erősebb szövetsége. Andrássy már közvetlen külügyminiszteri utódjaival is elégtelen volt, — ha tovább él, még több oka lett volna az elégedetlenségre. Nem az ő hosszú életre teremtett műveiben kell keresnünk a romlás gyökerét. Ellenben az ő élete munkájának igen nagy része volt abban, hogy a régi magyar királyság történetének utolsó félszázadában a magyarság oly nagy tekintélyű s oly nagy súlyú hatalom volt, mint azelőtt soha Mátyás király halála óta.

Az Értekezések a történeti tudományok köréből c. kiadványsorozat XXV. kötetének tartalma:

1. *Divéky Adorján*: Az aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya.
2. *Marczali Henrik*: A katonai Mária Terézia-rend körül.
3. *Szabó Dezső*: A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben.
4. *Markó Árpád*: A lipitói kuruc hadjárat 1709. augusztusában.
5. *Hekler Antal*: A magyarországi barokk szobrászat európai helyzete.
6. *Révész Imre*: Debrecen lelki válsága 1561—1571.
7. *Tompa Ferenc*: A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon.
8. *Lulánich Imre*: A lengyel kérdés és a magyar kormány 1914—1917.
9. *Fekete Lajos*: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon.
10. *Balanji György*: A ferences mozgalom begyökeresése magyar földön.
11. *Angyal Dávid*: Gróf Andrássy Gyula. (1823—1890.)